

૩૮૩૬

પામૃત.”

મૂળ સહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર.

પાળતા રોગિને, શું ઔષધથી કામ ?
થે ન પાળે રોગીતો, કરે શું ઔષધ કામ ?

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જેરામ વિં રધુનાથ.

પ્રમુખ “વૈદ્યક જ્ઞાન પ્રસારક સભા” અને
તંત્રી “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર”

*Registered for Copy Right and
for Translation under the
Government of India's
Act XXV of 1867.*

આવૃત્તિ ૨ જી—પ્રત ૧૦૦૦

મુખ્યદી-ફોર્ટ પ્રીટીંગ પ્રેસ.
સંવત્ર ૧૯૪૫ સને ૧૮૮૯.
મૂલ્ય ૬ આના.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પૂર્વે અહમદનગરમાં વૈદ્યક ક્રિયામાં નિપુણ અને જગત્પ્રસિદ્ધ માણિકભટ્ટ નામના વૈદ્ય રહેતા હતા. તેમનાં પુત્ર મોરેશ્વરભટ્ટ વૈદ્ય પણ પોતાના પિતા જેવાજ મોટા નામાંકિત થયા હતા. એક દિવસે તેમને જણાયું કે ‘આપણે વૈદ્યક વિષય ઉપર એક નાહાનો છતાં જેમાં સઘળો સંગ્રહ આવે એવો ગ્રંથ રચવો જોઈએ.’ પછી તેમણે શાકે ૧૬૦૩ દુર્ભતિ નામના સંવત્સરમાં વૈદ્યામૃત નામનો સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ કર્યો.

હવે આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હમણાં આ દેશમાં લોકોની સંસ્કૃત ઉપર અભિરૂચિ દિવસે દિવસે ઓછી થઈને આવા ગ્રંથનો લોપજ થતો જાય છે. કેટલાં એક પેઢેડી દર પેઢેડીના વૈદ્યો છતાં શાસ્ત્રાભ્યાસ ન હોવાથી કેવળ ચોપડીઓ ઉપરથીજ ચિકિત્સા કરીને નિર્વાહ કરે છે તેઓને ગ્રંથનો ઉપયોગ થાય અને બીજા લોકોને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કસ્યા વિના વૈદ્યક પ્રકરણ માહેની ચિકિત્સાનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર જામનગરના નિવાસી શાસ્ત્રીજી કાળીદાશ ગોવિંદજી પાસે કરાવી સર્વ ચતુર ગૃહસ્થોને મોટા આદરથી નજર કરવામાં આવ્યું છે.

“આધિ રોધ વિદ્યા” માટે લોકોની અભિરૂચિ વિશેષ હોવાથી આ ગ્રંથની પાછલ દાખલ કરી છે.

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિની હજાર પ્રત છપાવી હતી જે વિદ્વાન વર્ગમાં માન સહિત અપી જવા છતાં ઘણા લોકોની તે પર વિશેષ જીજ્ઞાસા હોવાથી નશાની લાલચ ન રાખતાં પ્રથમાવૃત્તિથી પણ ક્રિમતમાં ઘટાડો કરી આ ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવી બહાર પાડી છે માટે સર્વે સદગૃહસ્થો પોતાની દેહ તથા કુટુંબના રક્ષણાર્થે આ ગ્રંથ ગમે તેમ મેળવી અવશ્ય વાંચી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે તો હું મારો પ્રયત્ન ઘણે દરજ્જે સફળ થયો સમજીશ.

અનુક્રમણિકા.

અલંકાર પેહેલો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
યુક્તા યુક્ત વિચાર.....	૧
ઔષધ લેવાનો સમય.....	૧
ઔષધોના પ્રતિનિધિ.....	૨
ઔષધાદિકનાં પ્રમાણ.....	૨
ક્વાથ આદિ પ્રક્રિયા.....	૨
રનેહ પાક.....	૪
મંગળા ચરણ.....	૫

તાવની ચિકિત્સા.

વાત જ્વર એટલે વાયુની થએલા તાવનો ઉપાય.....	૬
પિત્તજ્વર એટલે પિત્તથી થએલા તાવનો ઉપાય.....	૭
કફજ્વર એટલે કફથી થએલા તાવનો ઉપાય.....	૭
વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેના યોગથી થયેલા તાવનો ઉપાય...	૭
કફ તથા વાયુથી થએલા જ્વર ઉપર ઉપાય.....	૮
પિત્ત તથા કફથી થએલા જ્વરનો ઉપાય.....	૮
સાધારણ તાવનો ઉપાય.....	૮
સન્નિપાત જ્વરનો ઉપાય.....	૯
સન્નિપાત જ્વર ઉપર સુંઠ આદિનો ક્વાથ.....	૯
કાનના મુળમાં થએલા સોજનો ઉપાય.....	૧૦
વિષમ જ્વરનો ઉપાય.....	૧૦
સાધારણ જ્વર ઉપર ચિકિત્સા.....	૧૦
જેમાં પાતળો ઝાડો વલ્લો જતો હોય એવા તાવની ચિકિત્સા	
અતિસારના ઉપાય.....	
સંઘ્રહણીનો ઉપાય.....	

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પેટના સોળનો ઉપાય.....	૪૧
વધરાલનો ઉપાય.....	૪૧
ગંડ માલાના ઉપાયો.....	૪૨
શ્લીપદ (રાક્ષા) નો ઉપાય.....	૪૨
વિદ્રધિ (અંદરના ગુમડાં) નો ઉપાય.....	૪૨
પ્રણુ તથા ભાંગેલા ભાગના ઉપાય.....	૪૩
નાડીપ્રણુ અને ભગંદરના ઉપાય.....	૪૩
ચાંદી અને લિંગ ઉપર પડી ગયેલા ચીરાના ઉપાય.....	૪૩
કોઢનો ઉપાય.....	૪૪
ઉદર્દ કોઢનો ઉપાય.....	૪૫
અમ્લપિત્ત (ખાટી ઉલટી) નો ઉપાય.....	૪૫
સ્તવાનો ઉપાય.....	૪૬
વિસ્ફોટકનો ઉપાય.....	૪૬
ઓરીનો ઉપાય.....	૪૬
ક્ષુદ્ર રોગોનો ઉપાય.....	૪૭
મોઢાના રોગનો ઉપાય.....	૪૭
ગળાના રોગનો ઉપાય.....	૪૭
દાંતના રોગનો ઉપાય.....	૪૮
કાનના રોગનો ઉપાય.....	૪૮
નાકના રોગનો ઉપાય.....	૪૮
નેત્રના રોગના ઉપાય.....	૪૯
માથાના રોગના ઉપાય.....	૫૦

અલંકાર ચોથો.

સ્ત્રીના રોગોના ઉપાય.....	૫૧
સ્તનના રોગના ઉપાય.....	૫૩
બાળકના રોગના ઉપાય.....	૫૩
ઝેરના ઉપાય.....	૫૪
વિરેચન.....	૫૪
ઉપ સંહાર.....	૫૫

વ્યાધિ રોધ વિદ્યા—૫૭ થી ૮૫ સુધી

સૂચના.

સૂચના એટલે ગ્રંથમાં નહીં કહેલી આવૃત્તિની ચેતવણી. તેના અહીં છ પ્રકાર કહ્યા છે તે એ કે ૧ યુક્તાયુક્ત વિચાર. ૨ ઔષધ લેવાનો કાળ. ૩ ઔષધોના પ્રાતનિધી. ૪ ઔષધાદિકતું પરિમાણ. ૫ કવાથ વગેરે પ્રક્રિયા ૬ સ્નેહપાક.

યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સધળા કાર્યોમાં નવીન ઔષધોનીજ યોજના કરવી. પરંતુ વાવર્ડોંગ, પીપળ, ગોળ, ધાણુ, અને મધ એ પદાર્થો એક વર્ષના જુના લેવા, ગળો, કડાછાલ, અરૂસો, કોહોળું, શતાવરી, આસોદ, કાંટાઅશેરીયો, વરીયાળી અને નારી એ ઔષધો સર્વદા લીલાજ લેવાં પણ તેઓને ખીજાં લીલાં ઔષધોની પેટે બમણાં લેવાં નહીં. ખીજાં ઔષધો લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે ઔષધોનાં અંગ કહ્યાં ન હોય તે ઔષધોનાં મૂળજ લેવાં.

ઔષધ લેવાનો સમય.

જ્યાં ઔષધ ખાવાનો સમય ન કહ્યો હોય ત્યાં ઘણું કરીને પ્રાતઃકાળજ ઔષધ ખાવાનો સમય સમજવો. કવાથ અને ચૂર્ણ વગેરે ઔષધો તો વિશેષે કરી પ્રાતઃકાળમાંજ દેવાં જોઈએ. રેચને વાસ્તે અથવા વમનને વાસ્તે ઔષધ દેવાં હોય તો પ્રાતઃકાળેજ દેવાં અને તેઓની ઉપર જમવું નહીં. રેચક અથવા વમન કરાવનાર ઔષધનો સારો યોગ થયા પછી તે ઉપર રાખ પીવી. અપાનવાયુને નીચી ગતિ આપવા સારૂ ઔષધ ખાવું હોય તો જમ્યાથી પેહેલાં થોડીવારે ખાવું. મુખની અશ્ચિ મટાડવા સારૂ અનેક તરાહનાં મોઢે એવાં સ્વાદિષ્ટ ઔષધ કરીને તે જમવાના સમયમાં ખાવાં.

“ એટલે નાભિ સ્થલનો વાયુ કુપિત થયો હોય અથવા હોય તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ઔષધ જમાવાં. બ્યાન વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો પાં. હેડકી, આક્ષેપકવાયુ (હીસ્ટરીયા) અને પા પહેલાં અને જમ્યા પછી પણ ઔષધ પા પહેલાં થઈને સ્વર ભેદાદિક (ધાંટો બેસી

જવા આદિ) થયું હોય તો સાયંકાળના ભોજનમાં પ્રત્યેક કોળીએ અથવા વચમાં એક એક કોળીઆનો અંતર નાખીને ઔષધ ખાવું. પ્રાણુવાયુ એટલે હૃદયનો વાયુ કુપિત થયો હોય તો સાયંકાળનું ભોજન કર્યા પછી ઔષધ ખાવું. તરસ, હેખકા, હેડકી, દમ અને વિષના દોષક્રમ વારંવાર, અન્નની સાથે અને જમવાથી પેહેલાં તથા પછી પણ ઔષધનું સેવન કરવું. કાન, નેત્ર, નાક અને માથું ઈત્યાદિ સ્થલના રોગો વિષે, વાયુ આદિના દોષોને ટાળવા સાર તથા ક્ષીણ થએલા શરીરને પુષ્ટ કરવા સાર પાચન તથા શમન ઔષધો જમ્યાથી પેહેલા તથા પછી પણ ખાવાં.

ઔષધોના પ્રતિનિધિ.

કાઠા અને ચૂર્ણ આદિ કોઈ પણ પ્રયોગમાં જે ઔષધ ન મળી શકે એવું હોય તેની અવજા તેના જેવા સ્વભાવવાળું ખીન્નું ઔષધ લેવું. જેમકે અતવસની અવજામાં નાગરમોથ, અમ્લવેતસ નામન લીંબુની અવજામાં ચુકો અથવા ચણાખાર અને કસ્તૂરીની અવજામાં જવંત્રી ઈત્યાદિ. આ વિષયનો વિસ્તાર નિઘંટ કિંવા “ભાવપ્રકાશ”માં જોઈ લેવો.

ઔષધાદિકનાં પ્રમાણ.

જે ક્વાથ આદિ ઔષધોમાં પદાર્થોનું પ્રમાણ કહ્યું ન હોય તે સ્થલમાં સઘળાં ઔષધો સમભાગે લેવાં. ‘સમભાગે લેવાં પણ કેટલાં કેટલાં લેવાં’ એવી શંકા રહે છે તો તેનું નિવારણ આ પ્રમાણે છે. જ્યાં સ્વરસ એટલે તે તે પદાર્થોનો અંગરસ લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સ્વરસની માત્રા નિત્ય જો તોલાં લેવી. સ્વરસમાં સાકર, મધ, અને ગોળ ઇત્યાદિ નાખવાનાં હોય ત્યાં તે પદાર્થો છ માસા લેવા. પુટ-પાકની માત્રા નિત્ય ચાર તોલાં હોવી જોઈએ. તેમાં મધ નાખવો હોય તો એક તોલું લેવો અને કદક કે ચૂર્ણ આદિ નાખવું તો તે સ્વરસ પ્રમાણે છ માસા લેવું.

ક્વાથ આદિ પ્રાક્રિયા

કાઠો—કાઠામાં સઘળાં ઔષધો મળી વાં. તેમાં ઔષધોથી સોળગણું એટલે ચો

૧ કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિમાં પકવવાય છે.

મંદ મંદ અમિથી માટીની હાંડલીમાં પકાવવાં. પછી અષ્ટમાંશ એ-
ટલે આઠ તોલાં બાકી રાખી એ ક્વાથ જરા જરા ઊનો ઊનો હોય
ત્યાંજ પી જવો. આઠ તોલાં સહન થઇ શકે નહીં એમ હોય તો
ચાર તોલાંજ લેવો. નાલાનાં છોકરાંને ત્રણ માસાથી એક તોલાં
સુધી દેવો. એ કાઢો અન્ન રસનો પાક સારી રીતે થયા પછી દેવો.
કાઠામાં સાકર નાખવી હોય તો વાત, પિત્ત અને કફ સંબંધિ રોગો
ઉપર અનુક્રમે ચોથા, આઠમાં અને સોળમાં હિરસાની નાખવી.
મધ નાખવું હોય તો તેથી વિપરીત એટલે કફ ઉપર ચોથા ભાગનું
પિત્ત ઉપર આઠમાં ભાગનું અને વાયુથી થએલા રોગો ઉપર સો-
ળમાં ભાગનું નાખવું. જીરું, ગુગળ, ક્ષાર, શિલાનિત અને હિંગ
વગેરે ઔષધો ત્રણ માસા નાખવાં. દુધ, ઘી, ગોળ, તેલ, કલ્ક અને
ચૂર્ણ વગેરે ઔષધો ક્વાથમાં એક એક તોલાભાર નાખવા.

ફાંટ^૧ અને હિમ^૨ એઓનું પ્રમાણ અને તેઓમાં નાખવાના
પદાર્થોનું પ્રમાણ કાઠા પ્રમાણેજ સમજવું.

કલ્ક-સુકા અથવા લીલા પદાર્થો લઇ છીપર ઉપર વાટવામાં
આવે તેને કલ્ક કહે છે. એનું પ્રમાણ એક તોલાનું સમજવું. કલ્કની
અંદર મધ, ઘી કે તેલ આદિ નાખવાનું હોય તે કલ્કથી બમણું હોવું
જોઇએ. સાકર અને ગોળ બરાબર નાખવાં અને દ્રવ્ય પદાર્થો ચો-
ગણા નાખવા.

ચૂર્ણ-અત્યંત શુષ્ક પદાર્થ લઇ સારી રીતે કુટી વસ્ત્રથી ચાળી
લેવામાં આવે તે ભુકાને ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મોટા માણસને
રોગાદિકનું તારતમ્ય જોઇ છ માસાથી એક તોલાં સુધી દેવું. ચૂર્ણની
અંદર ગોળ નાખવો હોય તો સમભાગે નાખવો અને સાકર નાખવી
હોય તો બમણી નાખવી. હીંગ નાખવી હોય તો શેકીને નાખવી
એટલે ઉછાળો આવે નહીં ઘી આદિ પદાર્થોથી ચૂર્ણને ચાટવું હોય તો
ઘી આદિ પદાર્થો ચૂર્ણથી બમણા જોઇએ. ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવીને

૧ પદાર્થને કુટી ઉના પાણીમાં નાખી તે વખતેજ ગાળીને જે
પાણી લેવામાં આવે તે ફાંટ કહેવાય છે. ૨ પદાર્થને રાતે પાણીમાં
લીજવી રાખી સવારમાં ઓળી ગાળીને જે પાણી લેવામાં આવે તે
હિમ કહેવાય છે.

લેવું હોય તો પાણી યોગણું નેંધએ. ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા, અને કલક એઓની પાછળ જે પાણી કે દૂધ પીવાનું હોય તે વાત, પિત્ત અને કફ સંબંધી રોગો ઉપર અનુક્રમે ખાર, આઠ અને ચાર તોલા પીવું. જેમ પાણી ઉપર તેલનું ટીપું પડતાં ક્ષણમાત્રમાં ચારે કોર પસરી જાય છે. તેમ અનુપાતના જેરથી ઔષધ સર્વ અંગોમાં પસરી જાય છે. કોઈ ચૂર્ણને લીંબુના રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવી પડે તો જેટલા પદાર્થથી સઘળું ચૂર્ણ ભીજાય તેટલુંજ ભાવનાનું પ્રમાણ સમજવું.

જે કે ઉપર ક્વાથ આદિનાં પ્રમાણ કહ્યાં છે તો પણ દેશ, કાળ, પ્રકૃતિ, અવસ્થા, અગ્નિ અને બળ ઇલાદિકનો પુરતો વિચાર કરીને એઓનાં પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવો.

સ્નેહપાક.

કલક કરતાં યોગણું ધી અથવા તેલ લઈ તેમાં તેથી યોગણું પાણી અથવા ખીજે દ્રવ પદાર્થ નાખીને રાંધવું અને પછી સિદ્ધ થએલા સ્નેહની ચાર તોલાંની માત્રા લેવી. જે પદાર્થનું તેલ અથવા ધી કાઢાડવું હોય તેથી યોગણું પાણી ઉકાળીને ચતુર્થાંશ બાકી રાખવો અને તેની સાથે ધી અથવા તેલ સિદ્ધ કરવું. કોમળ પદાર્થ હોય તો યોગણું પાણી નાખવું, કઠણ પદાર્થ હોય તો આઠગણું પાણી નાખવું અને અત્યંત કઠણ પદાર્થ હોય તો સોળગણું પાણી નાખવું. જ્યાં કેવળ પાણી, ક્વાથ અને સ્વરસ એઓથી સ્નેહ તૈયાર કરવો હોય ત્યાં કલકનો અંશ અનુક્રમે ચોથો, છઠો અને આઠમો લેવો. દૂધ, દહીં, સ્વરસ અને છાશ એઓથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય તો અષ્ટમાંશ કલક નાખવો. અને કલકનો સારો પાક થવા સાર તેમાં યોગણું પાણી નાખવું. જ્યારે કેવળ કાઢાથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો હોય ત્યારે કાઢાના પદાર્થોનેજ કલક નાખીને સિદ્ધ કરવો. જ્યાં દુધથી સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો હોય ત્યાં ઔષધથી આઠગણું દૂધ અને દુધથી યોગણું પાણી નાખીને પકાવવો. સ્નેહનું ટીપું અગ્નિ ઉપર નાખી જોવું. જે તડતડ વાગવા લાગે તો તે સ્નેહને સિદ્ધ થયો સમજવો. શીણ (ઉભરો) આવવા લાગે એટલે તે તૈયાર થયું સમજવું અને શીણ મટી જાય ત્યારે ધી તૈયાર થયું સમજવું.

પારો, ગંધક, ત્રાંબુ, કંધિલ, હરતાલ, લિંગજો અને વછનાગ ઇલાદિ પદાર્થો આ ગ્રંથમાં ઔષધો રૂપે ઉપયોગમાં લેવાના કહ્યા છે તે શુદ્ધ હોવા જોઈએ અને એઓની શુદ્ધિ તથા જરણ મારણ આદિ ક્રિયાઓ શાર્દધર આદિ ગ્રંથોમાંથી જોઈ લેવી.

વૈદ્યામૃતનું

ગુજરાતી ભાષાંતર.

મંગલાચરણમ્.

નત્વાબ્રહ્મદેશવિષ્ણુગિરિજાનાગાસ્યધન્વંતરીન્
પૂજ્યાનસુશ્રુતવાગ્મટપ્રમૃતિકાન્સર્વાશ્વવૈદ્યાનુગુરૂન્ ॥
શ્રીમન્માણિકમટ્ટવૈદ્યતનયોમોરેશ્વરાશ્ચોભિષદ્
નાનાવૈદ્યમતંવિલોક્યકુરુતેવૈદ્યામૃતંસુંદરમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, જગદંબા, ગણપતિ, તથા ધન્વંતરિને, સુશ્રુત અને વાગ્મટ આદિ પૂજ્ય ગ્રંથ કર્તાઓને અને સધળા વૈદ્યો તથા ગુરુઓને પ્રણામ કરી માણિકલટ્ટ નામના વૈદ્યનો પુત્ર મોરેશ્વર નામનો વૈદ્ય અનેક વૈદ્યાના મત જોધને આ સુંદર વૈદ્યામૃત નામના ગ્રંથને રચે છે.

આત્રેયપારાશરસુશ્રુતાદ્યૈર્યોનિર્મિતાગ્રંથનૃપાઃપ્રસિદ્ધાઃ ॥
સ્વયોગ્યકાર્યપ્રવિધાનદક્ષોગ્રંથોસ્તુમેસેવકણ્વતેષામ્ ॥૨॥

આત્રેય, પારાશર અને સુશ્રુત આદિ મહાત્માઓએ જ મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો રચેલા છે તેઓના સેવક રૂપ આ મારો ગ્રંથ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કામ કરવામાં સમર્થ હોજે.

યદ્યપ્યનાર્યમિદમસ્તિવચોમદીયંવૈદ્યાસ્તથાપિભવતાં
હિતહેતુરેવ ॥ યસ્માદમુખ્યકરણેકરણમદીયઃશ્રી
મત્સદાશિવપદાંબુજમક્તિયોગઃ ॥ ૩ ॥

હે વૈદ્યો ! જો કે મારો ગ્રંથ અયોગ્ય છે તોપણ તેથી તમ લોકોનું હિત થયા વિના રહેશે નહીં. કારણકે શ્રી સદાશિવના ચરણારવિંદની ભક્તિનો યોગ આ ગ્રંથ કરવામાં મને સહાય થયો છે.

શાસ્ત્રપ્રવીણાઃક્રિયાપ્રવીણાઃક્રિયાપ્રવીણાઃકિલશાસ્ત્રહીના
 एतादृशायद्यपिसंतिकितैर्वैद्यास्तएवोभयथाप्रवीणाः ॥ ૪ ॥

જો કે શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છતાં જ્યોને ક્રિયાઓ આવડતી નથી એવા અને ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રવીણ છતાં જ્યોને શાસ્ત્ર આવડતાં નથી એવા ઘણા વૈદ્યો છે તોપણ તેઓ શા કામના છે. શાસ્ત્ર તથા ક્રિયાઓ એ બંનેમાં જ્યો પ્રવીણ હોય તેઓજ સાચા વૈદ્ય ગણાય છે.

તાવની ચિકિત્સા (વિષય પહેલો.)

समस्तामयमुख्यत्वाज्ज्वरस्यप्रथमंमया ॥

प्रतीकारःसुधातुल्योयथामतिनिगद्यते ॥ ૫ ॥

તાવ સધળા રોગોમાં મુખ્ય છે એટલામાટે હું મારી મુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રથમ તાવનીજ અમૃત જવી ચિકિત્સા (મટાડવાનો ઉપાય) કરું છું.

વાતજ્વર^૧ એટલે વાયુથી થએલા તાવનો ઉપાય.

वातज्वरंहंतियवासविश्वामुस्तागुहूचीजनितःकषायः ॥

ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળો, એ પદાર્થોથી કરેલો ક્ષાય વાતજ્વરને મટાડે છે.

૧ શરીરમાં કંપ થાય, ગળું સુકાયા કરે અને હાથ પગ જડ જેવા થઈ બીજા ધર્ત્યાદિક વાતજ્વરનાં લક્ષણ છે.

પિત્તજ્વર^૧ એટલે પિત્તથી થએલા તાવનો ઉપાય.

પિત્તજ્વરંહંતિરજઃકષાયશ્ચિન્નાશિવાપર્પટજોથવાપિ ॥ ૬ ॥

એકલા ખડસલીઆનો કવાથ અથવા ગળો, હરડે, અને ખડસલીયો એ ત્રણ પદાર્થનો કવાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે.

કફજ્વર^૨ એટલે કફથી થએલા તાવનો ઉપાય.

ભાઈપુષ્કરદેવદારુમગધાછિનાતૃષાન્દૌષ્ઠૈઃ

કાથોયંકફજ્વરંકસનકંસશ્વાસપાર્શ્વગ્રહમ્ ॥

માંઘંજાઠરવન્હિજાતમરુચિંનિર્મૂલયત્યેવસત્પ-

કાન્નંશુધિતોયથાતરુગણાન્ઝંઝામરુદ્વાયથા ॥ ૭ ॥

જમ ભુખ્યો માણસ પકવાતનો નાસ કરે (ખાઈ અથ) અને વરસાદ સહિત તોફાની પવન વૃક્ષોના સમૂહનો નાશ કરે તેમ ભારંગીનાંમૂળ, ખોખૈરમૂળ, દેવદાર, લીંડીપીપર, ગળો, અરડૂસાનાં પાન, નાગરમોથ અને સુંઠ એઆનો કવાથ કફજ્વરનો, ઉધરસનો, શ્વાસનો, પડખાં ઝલાઈગયાની પીડાનો, જઠરાગ્નિના મંદપણાનો અને અરૂચિનો અવશ્ય નાશ કરે છે.

વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેના યોગથી થએલા તાવનો ઉપાય.

કિરાતનાગરામૃતારજોન્દસંશૃતંજલમ્ ॥

નિહંતિવાતપિત્તજ્વરંયથાગજંહરિઃ ॥ ૮ ॥

૧ અંગોમાં બળતરા, તરરા, અને ઉલટી ઇત્યાદિક પિત્તજ્વરના લક્ષણ છે. ૨ નિદ્રાનું અધિકપાણું, ઉધરસ, મળમત્રનું ઘોળાપાણું અને નાકમાંથી પાણી પડવું ઇત્યાદિક કફજ્વરનાં લક્ષણ છે. ૩ કંઠનું મૂળ કેટલાએક કહે છે કે એરડાનું મૂળ.

જમ સિંહ હાથીને હણે છે તેમ કરીયાતું, સુંઠ, ગળો, ખડસલીઆ અને નાગરમેથ એઓનો ક્વાથ વાયુ તથા પિત્તના યોગથી થએલા તાવને હણે છે.

કફ તથા વાયુથી થએલા જ્વર ઉપર ઉપાય.

આરગ્વધાભયાતિક્તાગ્રંથિકાબ્દશ્રુતંપિવેત્ ॥

કફવાતજ્વરેસામશૂલેદીપનપાચનમ્ ॥ ૯ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, હરડે, ઠકુ, પીપળીમૂળ અને નાગરમેથ એઓનો ક્વાથ કફ તથા વાયુના યોગથી થએલા તાવને તથા તેની સાથેના આર્મશૂલને મટાડવા ઉપરાંત અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને પાચન પણ કરે છે.

પિત્ત તથા કફથી થએલા જ્વરનો ઉપાય.

રક્તચંદનધનામૃતવલ્લીનિષ્પન્નકમ્બંકથિતંસ્યાત્ ॥

આશુપિત્તકફજ્વરતૃષ્ણાદાહવાતહરમગ્નિકરંચ ॥ ૧૦ ॥

રતાંજલિ, ધાણા, ગળો, કડવા લીંબડાની છાલ અને પદ્મક એઓનો ક્વાથ પિત્ત તથા કફથી થએલા તાવને, તરસના રોગને, બળતરાને અને વાયુને તુરત મટાડે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

સાધારણ તાવનો ઉપાય.

કલિંગશુંઠીધનતિક્તતિક્તાનિંબામૃતાધાન્યરજોન્વિતાનામ્ ॥

સરિંગળીપુષ્કરચંદનનાંપટોલમાર્દીવૃષપન્નકાનામ્ ॥ ૧૧ ॥

કષાયકઃ કાસવમીપિપાસાદાહાન્વિતેચાષ્ટવિધજ્વરાર્તે ॥

સજંતુરોગેરુચિકામલાર્તેદોષત્રયાર્તેગદિતોમુનીદ્રિઃ ॥ ૧૨ ॥

ઈંદ્રજવ, સુંઠ, નાગરમેથ, ઠકુ, કરીયાતું, કડવા લીંબડાની છાલ, ગળો, ધાણા, ખડસલીઆ, ભોરીંગણી,

૧ પેટમાં ગડગડાટ, ઉલટી કરવાના હેખકા, શરીરમાં સજડ-પાણું અને મોહડામાં લાળ ઇત્યાદિ લક્ષણોની સાથે જ્યાં કફનાં સઘળા લક્ષણો હોય એવું જ શૂળ નીકળતું હોય તે આમશૂળ કેહેવાય છે.

એરડાનાં મૂળ, રતાંજળિ, પરવલ, ભારંગી, અરડૂસો, અને પન્નક એઓનો ક્વાથ ઉધરસ, વમન, તરસ તથા દાહવાળા આઠે પ્રકારના તાવને, પેટમાં જીવડાના રોગને, અરૂચિને, કમળાને અને સન્નિપાતને મટાડે છે એમ મોટા મુનિઓએ કહેલું છે.

સન્નિપાત^૧ જ્વરનો ઉપાય.

તિક્તાપન્નકતોયચંદનધનાવાસાભયારગ્વધૈઃ
પાઠાવિશ્વકલિંગકામૃતલતામુસ્તૈઃકષાયઃકૃતઃ ॥
કૃષ્ણાચૂર્ણયુતસ્ત્રિદોષજનિતેવિષ્ટંભદાહાન્વિતે
કાસશ્વાસવિલાપતટ્ટ્વતિહિતઃસંદીપનઃપાચનઃ॥૧૩॥

કડુ, પન્નક, વાળો, રતાંજલિ, ધાણા, અરડૂસો, હરડે, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાડ, સુંઠ, ઈંદ્રજીવ, ગળો અને નાગરમોથ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં લીંડીપીપળનો જીકા નાખીને પીવાથી પેટનો આક્રોશ, બળતરા, ઉધરસ, શ્વાસ, બકબકાટ તથા તરસવાળો સન્નિપાત જ્વર મટે છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને પાચન પણ થાય છે.

સન્નિપાત જ્વર ઉપર સુંઠ આદિનો ક્વાથ.

શુંઠીદારુશઠીરજોવૃહતિકાતિક્તાકિરાતાંબુદા
નંતાભિર્જનિતઃકષાયકવરઃકૃષ્ણામધુમ્યાંયુતઃ ॥
નિઃશેષંત્રિતયોદ્ધ્રવજ્વરહરોજીર્ણજ્વરસ્યાંતકૃત
કાસારિર્વિષમાપહોપિગદિતઃશુંઠચાદિકઃસૂરિભિઃ॥૧૪॥

સુંઠ, દેવદાર, કચૂરો, ખડસલીયો, ભોરીંગણી, કડુ, કરીયાતું, નાગરમોથ અને ધમાસો એઓનો ક્વાથ કરી લીંડીપીપળના જીકા અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો

૧ જીવનો કાળો રંગ, હાડકાં કુખવાં, ક્ષણમાં બળતરા ક્ષણમાં ટાલ, ગાવા નાચવા આદિની એકા, માથું ધ્રુજવું અને ઉધરસ આવવી ઇત્યાદિક સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણ છે.

તેથી સન્નિપાત જ્વર, ઝર્ણજ્વર, ઉધરસ તથા વિષમજ્વર અત્યંત મટે છે. વિદ્વાન લોહી આ ક્વાથને સુંઠયાદિ ક્વાથ કહે છે.

કાનના મુળમાં થએલા સોજનો ઉપાય.

શાંતેત્રિદોષેશ્રુતિમૂલજાતશોથસ્યરક્તપ્રવિમોચયેત્પ્રાક્ ।
પશ્ચાન્મુહુઃકદ્ફલકૃષ્ણજીરવિશ્વાકુલિત્થો દ્રવલેપનંસ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

સન્નિપાત જ્વર શાંત થયા પછી કાનના મૂળમાં સોજો થાય છે તે સોજનું પ્રથમ લોહી કાઢાડી નાખીને પછી તેના ઉપર કાયકળ, કાળીઝરી, સુંઠ અને કળથીનું લેપન કરવું એટલે તે સોજો મટે છે.

વિષમ^૧ જ્વરનો ઉપાય.

પટોલમધુકામયાજકદુકરોહિણીમુસ્તજ્યઃ
કષાયકવરઃપરં વિષમમાશુજેજીયતે ॥
તથાતૃષપયોધરામૃતલતાશિવાવિશ્વજંકણા
મધુયુતંશૃતંવિષમનાશનંકીર્તિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

પરવળ, મહુડાના રૂલ, હરડે, કડુ અને નાગરમોથ, એઓનો ક્વાથ ભારે વિષમજ્વરને તુરત મટાડે છે. અર-ડૂસાનાં પાન, નાગરમોથ, ગળો, હરડે, તથા સુંઠનો ક્વાથ કરી તેમાં લીંડીપીપળ અને મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પણ વિષમજ્વર મટે છે.

સાધારણ જ્વર ઉપર ચિકિત્સા.

યવસર્ષપરુક્શિવાવચાજતુર્નિવાજ્યમ્બવંપ્રધૂપનમ્ ॥
જ્વરનાશકરંપરંસ્મૃતંવિવિધોપાયકરૈશ્ચિકિત્સકૈઃ ॥ ૧૭ ॥

૧ જેને આવવાના સમયનો નિયમ ન હોય, કોઈ સમયે ભારે ટાઢ આવીને આવે અને કોઈ સમયે બળતરા કરતોજ આવે તે તાવ વિષમજ્વર કહેવાય છે.

જવ, સર્પપ, કઠ, વજ, લાખ, લીંબડાનાં પાનડાં
અને ધીની ધુંવાડી દેવામાં આવે તો તેથી જ્વરનો નાશ
થાય છે એમ અનેક ઉપાયો કરનારા વૈદ્યો કહે છે.

આમલૈસંધવચિત્રકપથ્યાપિપ્પલિચૂર્ણમિદંજ્વહારિ ॥

રોચનદીપનપાચનમાશુભેદિતથાગદિતંમુનિવર્યૈઃ ॥ ૧૮ ॥

આમળાં, સિંધાલૂણ, ચીતરાનાં મૂળ, હરડે અને
લીંડીપીપળ એઓનું ચૂર્ણ જ્વરને મટાડે છે, રૂચિ ઉપ-
જવે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, પાચન કરે છે અને તુરત
દસ્ત લગાડે છે એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે.

જલચતુઃફલયુક્તપયઃપલેશૃતકળાત્રયમગ્નિકરંપરમ્ ॥

શ્વસનકાસવલાસપુરાતનજ્વરહરંરુચિદંબલવર્દનમ્ ॥ ૧૯ ॥

લીંડીપીપળ તોલાં ૩ પાણી તોલાં ૧૬ અને ગાયનું
દુધ તોલા ૪ એઓનો ક્વાથ કરી પાણી બળી જઘને દુધજ
ખાકી રહે ત્યારે તેમાંથી પીપળ કાઢી નાખીને તે ક્વાથ
પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, ઉધરસ, કફ તથા જીર્ણ
જ્વર મટે છે અને રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા બળ વધે છે.

एकांशोमरिचादुभौरसकतःसंमर्दयेन्मसृणे

पश्चांन्निबुरसेनमर्दनविधिर्यावत्पृतंगच्छति ॥

पभ्यंदुग्धयुतंकणामधुयुતોवल्लप्रमाणोभवेत्

प्राचीनज्वरहातथाविषमहाधानुस्थितध्वंसनः ॥ ૨૦ ॥

रक्तातीसृतिपायुजप्रदरहानेत्रामयध्वंसनो

यावद्रक्तभवामयप्रहरणःपित्तामयध्वंसनः ॥

रोगानीकगलग्नहोविजयतेश्रीमालिनिप्रागयं

वैद्यानांमतिशालिनांबहुतरंશ્રીદોવસંતાભિધઃ ॥ ૨૧ ॥

એક ભાગમાં ઘોળાં મરી અને બે ભાગ ગૌમૂત્રમાં
શુદ્ધ કરેલો ખાપરીયો લઈ તેઓને સોપારી જટલા ગાયના

માંખણમાં ખરલ કરવાં પછી તેમાં લીંબુનો રસ વારં-
 વાર નાખતાં સઘળી ચીકા મટી જાય ત્યાં સુધી તેઓનું
 ખરલમાં મઢી કર્યા કરવું. કાંઈક સુકાયા પછી તેની એક
 એક વાલની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીને લીંડીપીપળના
 ચૂર્ણ અને મધની સાથે ખાવી અને દુધ લાતનું પથ્ય
 કરવું. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જીર્ણજ્વર મટે છે.
 વિષમજ્વર મટે છે અને ધાતુમાં રહેલો જ્વર મટે છે.
 લોહીવાળો પાણી જેવો ઝાડો, ગુદનાં દરદ, પ્રદર નામનો
 સ્ત્રીનો રોગ, નેત્રના રોગ, લોહીના બીગાડથી થતા સઘળા
 રોગો અને પિત્ત સંબંધી સઘળા રોગો પણ એ ગોળીથી
 મટે છે. અનેક રોગોના સમૂહોને તોડનારો અને બુદ્ધિ-
 માન વૈદોને ધણું ધન આપનારો આ ‘વસંતમાલિની’
 નામનો રસ બહુ સરસ છે.

જેમાં પાતળો ઝાડો વહ્યો જતો હોય એવા તાવની
 ચિકિત્સા.

इसबगोलइतिप्रथितंजनेहरतितज्ज्वरभाजमतीसृतिम् ॥

અનુભવાલ્લિખિતંતનુશાસ્ત્રતોભવતુતદ્વિષજામુપયોગિકમ્ ॥૨૨

ઉપરથી જીં રાતે પાણીમાં લીજવી રાખી સવા-
 રમાં તેને હાથથી ચોળી રૂચી આવવા વાસ્તે સાકરની
 સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાતળા ઝાડા સાથેનો તાવ
 મટી જાય છે. આ વાત જે કે શાસ્ત્રનો નથી પણ મારા
 પોતાના અનુભવની છે તોપણ વૈદોને ઉપયોગી થવાને
 વાસ્તે લખી છે.

विश्वामृतावालकचंदनानांसवत्सकांभोदकिरातकानाम् ॥

હિતઃકષાયોવમિદાહતૃષ્ણાશોફાતિસારજ્વરપીડિતાનામ્

સુંઠ, ગળો, વાળો, રતાંજલિ, કડાછાલ, નાગરભોથ
 અને કરીયાતું એઓનો ક્વાથ ઉલટી, બળતરા, તરશ, સોજ

અને પાતળા ઝાડાવાળા તાવથી પીડાએલાઓને વાસ્તે હિતકારી છે.

અતિસારના ઉપાય (વિષય વીજો.)

પાઠાબિલ્વંધાતકીવત્સકોંબુમુસ્તરોધ્રંચંદનંદાડિમંચ ॥
ક્ષૌદ્રોદ્રિક્તંકાથમેતંવદંતિપિચ્છાસ્ત્રાવેશૂલરક્તામયુક્તે ॥૨૪॥

કાલીપાડ, બીલું, ધાવણીનાં ફૂલ, કડાછાલ, વાળો, નાગરમોથ, લોદર, રતાંજલિ અને દાડિમના ફૂલની છાલ એઓનો ક્વાથ કરી મધની સાથે પિવામાં આવે તો શૂળ, રૂધિર તથા કાચા ભાગવાળો પીંછા પીંછા જવો પાતળો ઝાડો મટી જાય છે.

કિંચિત્પૃથ્વાત્કૌષ્ઠચૂર્ણમેતદેરંડપત્રાનૃતમગ્નિપક્વમ્ ॥
સિતાસમંહંતિતનોતિચૈતદામાતિસારંજઠરાનલંચ ॥ ૨૫ ॥

સુંડનો ભુદ્ધા કરી તેમાં થોડુંક ધી નાખી એરડાના મૂળના રસથી ભીંજવી તેનો ગોળો કરવો. પછી તેને એરડાના પાનડામાં વીટી ઉપર છાણુમાટી લગાવીને અંગારાપર શેકવો. માટી બળવા લાગે ત્યારે ખાહાર કાઢી લઈ અંદરનું એસડ કાઢીને સાકરની સાથે ત્રણ માસા અથવા સાત માસા ખાવું એટલે તેથી અન્નના કાચા ભાગવાળો પાતળો ઝાડો મટે છે અને પેટની અંદરનો અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

સમોચસારંસહનાગફેનંસજાતિસસ્યંપુટપાકયોગાત્ ॥
નિહંતિમાલૂરફલંનરાણાંસર્વાતિસારાનનુભૂતમેતત્ ॥ ૨૬ ॥

મોચસાર (શેમળાનો ગુંદ) અક્રીણ, જયફળ અને ખીલાનો ગર્ભ એઓને ઉપર કદા પ્રમાણે અગ્નિમાં પકાવી ખાવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારના અતિસાર મટે છે. આ વાતનો અમે અનુભવ કરેલો છે.

કીટનિષ્ઠીપનેઘૃષ્ઠનાગફેનસકુંકુમમ્ ॥
 તંદુલપ્રમિતંદત્તમતિસારનિષૂદનમ્ ॥ ૨૭ ॥
 હ્રદમયાગુરોલ્બ્ધનનુશાસ્ત્રાદ્રિષગ્વરાઃ ॥
 ભવતામુપયોગાયગુરુતત્ત્વંપ્રકાશિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અક્રીણુ અને કેસર મધમાં અથવા મધપોડાના મીણમાં ચોખ્ખા જટલું દેવામાં આવે તો તેથી અતિસાર મટેછે. ઊત્તમ વૈદો ! આ વાત જો કે શાસ્ત્રમાંથી મળી નથી પણ ગુરૂની પાસેથી મળી છે તોપણ તમ લોકોના ઉપયોગમાં આવવાને વાસ્તે મેં ગુરૂની કુંચીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

સંગ્રહણીના ઉપાય. ^૧ (વિષય ત્રીજો.)

ગુહૂચ્યતિવિષામુક્તાનાગરૈઃકથિતંજલમ્ ॥
 મંદાનલામસંયુક્તહિતસંગ્રહણીગદે ॥ ૨૯ ॥

ગળો, અતિવિસત્તી કળી, નાગરમોથ અને સુંઠ એ-
 ઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી મંદાગ્નિ અને
 અન્નના કાચા ભાગવાળો સંગ્રહણી રોગ મટે છે.

મરિચિર્હિંગુલગંધકટંકણામૃતકણાકનકોદ્રવ્વીજકૈઃ ॥
 પ્રહરયોદ્વિતયાવધિસ્વલ્વકેતનુતરંવિજયારસમર્દિતૈઃ ॥ ૩૦ ॥

કનકસુંદરણ્ણમહારસોહરતિસંગ્રહણીગદમુત્કટમ્ ॥
 જ્વરમતીઘ્રિતિમગ્રિવિહીનતાંબતયથાગરુડોમુજગાવલિમ્ ॥ ૩૧ ॥

મરી, શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, શુદ્ધ
 કરેલો વછનાગ, કાળી જીરી અને ધંતુરાનાં બીજ એટલાં
 ઔષધોને ચોખ્ખા ભાગે લઈ બે પોહાર સુધી ભાંગના
 રસમાં ખરલતી અંદર બહુજ ઝીણાં મર્દવાં એટલે તે

૧ મરડો આવીને બહુજ દુર્ગંધવાળો કાચો કે પાણી ભાગ
 પડે અને તે ક્ષણે ક્ષણે પડે અને ક્ષણે બંધ પડી જાય એવો જા-
 ણનો રોગ સંગ્રહણી કેહેવાય છે.

‘કનક સુંદર’ નામનો મોટો રસ થાય છે. યોગ્ય અનુપા-
નની સાથે ઊપયોગમાં લીધેલો એ રસ, જેમ ગરૂડ અનેક
સર્પોને ખાઈ જાય છે તેમ ભારે સંગ્રહણી, જ્વર, અતિસાર
તથા મંદાગ્નિપણું એ રોગોને ખાઈ જાય છે.

ત્રિજાતકવ્યોષવરારસેદ્રગંધાજમોદામિશિવેલ્લરાત્ર્યઃ ॥
વિલ્વાનલાજાજિલવંગધાન્યગજોપકુલ્યામધુકંપટૂનિ ॥૩૨
હિંગૂઃકુબેરાન્હ્યમોચસારૌક્ષારૌજયાસર્વચતુર્થભાગા ॥
ઇદંહિચૂર્ણેવિનિહંતિતૂર્ણપ્રસૂતિકાસંગ્રહણીવિકારમ્ ॥ ૩૩ ॥
સમસ્તરોગાંતકમગ્રિકારિભ્રાજિષ્ણુતાકારિસુતક્રપીતમ્ ॥
ઇમંપ્રયોગંબહુધાનુભૂતચકારધાત્રીકિલકાપિલાહી ॥ ૩૪ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે,
બેહેડાં, આમળાં, પારો, ગંધક, અજમોદ, સુવા, વાવડીંગ,
હળદર, બીલાંનો ગર્ભ, ચિત્રો, જીરું, લવીંગ, ધાણા, ગજ-
પીપળ, જેઠીમધ, મીઠું, બીડલૂણ, ટંકણખાર, સિંધાલૂણ,
સંચળ, હિંગ, કાકચીઆનો ગર્ભ, મોચસાર, સાજીખાર,
જવખાર અને એ સઘળાંથી ચોગણી ભાંગ એઓનું ઝીણું
ચૂર્ણ કરી છાશમાં પીવામાં આવે તો તેથી સુવાવડમાં
થએલો સંગ્રહણી વિકાર તુરત મટે છે. આ પ્રયોગ કે જે
સઘળા રોગોને મટાડનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
શરીરમાં કાંતિ આપનાર છે અને ઘણીવાર અનુભવમાં
આવેલો છે તે, લાહી નામની કાંઈ સુચાણીએ શોધી
કહાડયો છે તેથી ‘લાહીચૂર્ણ’ કહેવાય છે.

અરશના ઊપાય. (વિષય ચોથો.)

શુષ્કચૂરણદ્વિતાશનાભયાનાગરોષણગુહોદ્રવાવટી ॥
અષ્ટવેદશશિભૂતદર્ધકંશક્રભાગસહિતારુચિપદા ॥ ૩૫ ॥
આગ્નિમાંઘગુદજાર્તિહારિણીવિદ્વિબંધજઠરાર્તિનાશિની ॥
આર્દ્રપીલુફલભક્ષણંતથાર્શઃકૃમિગ્રહણિગુલ્મનાશનમ્ ॥ ૩૬ ॥

સુકાએલાં સૂરણનું ચૂર્ણ તોલાં આઠ, ચિત્રાના મૂળ તોલાં ચાર, હરડે તોલું એક, સુંઠ તોલું એક અને મરી તોલું અર્ધ એટલાં ઔષધોની ચૌદ તોલાં ગોળમાં મેળવીને ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓથી રૂચિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અગ્નિનું મંદપણું, અરશની પીડા ઝાડાની કબજીયત તથા પેટની પીડા મટે છે.

પીલુનાં લીલાં ફલ ખાવાથી પણ અરશ, પેટના કૃમિ સંગ્રહણી અને પેટમાં ચડતો ગોટા એઓનો નાશ થાય છે.

નૃકેશાહિનિર્મોકવેલ્લાર્કમૂલશમીપત્રશૃંગારૈર્હિંગુયુક્તૈઃ ॥
પ્રધૂપોર્શસાનાશયસાશુવીર્યયથાકામિનીનિસમ્પ્રગોનરાણામ્

જમ સ્ત્રીઓનો નિત્ય સંગ પુરૂષોના વીર્યનો નાશ કરે છે તેમ માણસના મોવાળા, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ, આકડાનું મૂળ, ખીજડીનાં પાનડાં, શીંગડાંના કોંટા અને હીંગ એઓની ધુવાડી અરશના જોરનો તુરત નાશ છે.

અજીર્ણ વિષૂચિકા (ડાંલેરા)નો ઊપાય.

(વિષય પાંચમો.)

વ્યોષત્રિવૃલ્લવણપંચકમગ્નિજોરં
ક્ષારોભયાકૃમિરિપુઃકણમૂલચવ્યે ॥
તક્ત્રેણવોજ્ઞસલિલેનહિચૂર્ણમેત-

દગ્નિમહાગ્નિમિવસંતનુતેનરાણામ્ ॥ ૩૮ ॥

પથ્યોગ્રગંધાબિહાહિંગુશુંઠીવિષાકલિંગોદ્રવચૂર્ણમેતત્ ॥
સુસ્વાંબુનાહંત્યરુચિંવિષૂચીમજીર્ણશૂલૌચક્રુતાશકારિ ॥ ૩૯ ॥

સુંઠ, મરી, પીપળ, નસોતર, પંચલવણું, ચિત્રો, જીરૂ સાજીખાર, જવખાર, હરડે, વાવડીંગ, પીપળીમૂળ, અને ચવક એઓનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ઊના પાણીમાં

પીવામાં આવે તો તેથી માણસોનો ઊદરનો અગ્નિ બાદુજ વધે છે. હરડે, વજ, ખિડલૂણ, હીંગ, સુંડ, અતવસ અને ઈંદ્રજવ એઓનું ચૂર્ણ થોડા થોડા ઊના પાણીમાં પીવામાં આવે તો તેથી અશ્મિ, કૌલેરા, અજીર્ણ અને શૂળ દર થઈને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે,

હિંગૂગ્રગંધવિડનાગરદીપ્યપથ્યા
ચૂર્ણવિભાગપરિવર્દિતમેતદાશુ ॥

આનાહશૂલગુદજાનલમાંઘગુલ્મ-
વિષ્ટંભકોદરવિષૂચિહરંસમસ્તમ્ ॥ ૪૦ ॥

એક ભાગ હીંગ, બે ભાગ વજ, ત્રણ ભાગ ખિડ-
લૂણ, ચાર ભાગ સુંડ, પાંચ ભાગ અજમા અને છ ભાગ
હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી ખાવામાં આવે તો તેથી તુરત
આક્રો, શૂળ, અરશ, અગ્નિનું મંદપણું, ગોટો, દસ્તની
કબજીયત, પેટના રોગ અને કૌલેરા એ સધળાં મટે છે.

તાલાદેકોરસાદેકઁકઃસીસકભસ્મનઃ ॥

દ્વૌભાગૌગંધકાચ્છુદ્ધાન્મરિચાચ્છોડશાંશકઃ ॥ ૪૧ ॥

ચૂર્ણકૃત્વારક્તિકૈકાઘૃતેનસહભક્ષિતા ॥

વિષૂર્ચિસર્વશૂલાનિપ્લીહાનમુદરંતથા ॥ ૪૨ ॥

ગુલ્મસંગ્રહણીરોગંશ્વાસકાસકફાનિલાન્ ॥

અગ્નિમાંઘાદિકાનરોગાન્હંસસૌવડવાનલઃ ॥ ૪૩ ॥

એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ, એક એક ભાગ શુદ્ધ પારો,
એક ભાગ સીસાની ભસ્મ, બે ભાગ શુદ્ધ ગંધક અને સોળ
ભાગ મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી તેની નિત્ય એક રતિ, ધીની
સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી કૌલેરા, સધળાં પ્રકારનાં
શૂળ, ખરલનું દરદ, પેટના રોગ, ગોટો, સંગ્રહણી, શ્વાસ,
ઊધરસ, કફ, વાયુ અને અગ્નિની મંદતા ઇત્યાદિક રોગ
મટે છે. આ રસનું નામ 'વડવાનલ' છે.

જાતીજાતંત્રિકર્ષમરિચમપિપલંચાર્દ્રકર્ષપ્રમાણં
 ગંધંસૂતંલવંગંવિષમિદમસ્તિલંચિંચિનીસસ્યતોયે ॥
 પિષ્ઠામાષૈકમાત્રાવિતરતિદહનંવન્દિમાંત્રેચસથો
 રોગાન્શૂલાનિલાદીન્દહતિકૃતગુણોવન્દિનામારસોયમ્ ૪૪

ટોઢ તોલું જવંત્રી, ડોઢ તોલું જયફળ, ચાર તોલાં
 મરી, અર્ધ તોલું ગંધક, અરધ તોલું પારો, અરધ તોલું
 લવીંગ અને અરધ તોલું વણનાગ એ સઘળાંઓને આંખ-
 લીના રસમાં ખરલની અંદર વાટી તેની અડદ જવડી
 ગોળો કરવી. એ ગોળી યોગ્ય અનુપાનમાં એક સવારે
 અને એક સાંજ ખાવામાં આવે તો તેથી અગ્નિમાં મંદ-
 પાણું મટીને તુરત પ્રદીપ્તપાણું થાય છે અને શૂળ તથા વાયુ
 આદિ રોગો તુરત મટે છે. આ ગુણુકારી રસનું નામ
 'વન્દિરસ' છે.

કૃમિના ઉપાય. (વિષય ૬ ઠો.)

સ્વદિરકુટજનિંબોગ્રાત્રિવૃધ્યોષપથ્યા
 મલકલિફલજોગોમૂત્રસિદ્ધિઃકષાયઃ ॥
 મુનિમિતદિનપીતઃસસમેતન્નમિથ્યા
 ઠમિકુલશતકોટીર્વદ્ધમૂલાનિહંતિ ॥ ૪૫ ॥

ખેરસાર, ઈંદ્રિજવ, લીંબડાની છાલ, વજ, નસોતર,
 સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડાં, બેહેડાં, અને આંખળાં એઓને
 અરધાં અરધાં કુટી ગોમૂત્રમાં કાઢો કરીને સાત દિવસ
 સુધી પીવામાં આવે તો તેથી પેટના હજારો કૃમિઓ દૂઢ-
 મૂલ છતાં પણ ટળી જાય છે. આ વાત સત્ય છે, ખોટી
 છેજ નહીં.

યેનમાક્ષિકસંયુક્તંચૂર્ણવૈદંગજંયદિ ॥
 સેવિતંતસ્યજંતૂનાંભીતિર્નાસ્તિકદાચન ॥ ૪૬ ॥

જે માણસ વાવડીંગના ચૂર્ણનું મધની સાથે સેવન કરે તે માણસને કદી પણ પેટમાં જીવડાનો ભય થતો નથી.

પાંડુ ' રોગના ઉપાય. (વિષય ૭ મો.)

પુનર્નવાનિવપટોલતિક્તાવિશ્વાભયાદારુનિશામૃતાનામ્ ॥
કષાયકઃપાંડુગદંનિહંતિસશ્વાસકાસોદરશૂલશોથમ્ ॥૪૭॥

ધોળી સાટોડી, લીંબડાની છાલ, પરવળ, કડુ, સુંઠ, હરડે, દારૂ હળદર, અને ગળો એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઊધરસ, ઊદરનો રોગ, શૂળ અને સોજનો નાશ થાય છે.

ગૈરિકામલરાત્રીનામંજનંકામલાપહમ્ ॥

તથાગદિતમાચાર્યૈસ્તિક્તાચૂર્ણસશર્કરમ્ ॥ ૪૮ ॥

સોનાગેરૂ, આંખળાં અને હળદર એઓને ઊકાળીને તેનું અંજન આંખમાં આંજવામાં આવે તો તેથી કમળો મટે છે.

કડુનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે ખાવામાં આવે તો પણ કમળો મટે છે એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

મોહાડામાંથી અથવા નાકમાંથી લોહી પડતું હોય

તેના ઉપાય. (વિષય ૮ મો.)

વૃષપત્રરસઃસિતા મધુમ્યાંસહિતોલોહિતપિત્તમાશુહંતિ ॥

વૃષગોસ્તનિકામયાશ્રુતંતત્પ્રતિવાપશ્વસનાસ્રકાસનુદ્રા ॥૪૯॥

અરડૂસાનાં પાનડાનો રસ જે સાકર અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલું દરદ કે જેને ગ્રંથકારો રક્તપિત્ત કહે છે તે તુરત મટે છે.

૧ નેત્ર, મળ, મૂત્ર અને નખ પીળાં થઈ જાય અને તાવ, સોજ, હેખકા, શ્વાસ, ઊધરસ તથા અગ્નિનું મંદપણ થાય એ પાંડુરોગનાં સાધારણ લક્ષણો છે.

અરહસાનાં પાનડાં, કાળી ધ્રાખ અને હરડે એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પાછું તેજ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલું ૬૨૬, શ્વાસ, તથા બિધરસ દૂર થાય છે.

શર્કરામધુસંયુક્તછાગદુग्ધમથાપિવા ॥

ગવ્યપંચગુણેતોયેકથિતંરક્તપિત્તનુ ॥ ૫૦ ॥

જો બકરીનું દુધ સાકર અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી અથવા ગાયના દુધને પાંચ ગણા પાણીમાં ઓટી એકલું દુધ રહે ત્યારે પીવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલું ૬૨૬ મટે છે.

દાડિમીકુસુમતોયનાવનંનાસિકાસ્રમપહંતિસત્ત્વરમ્ ॥

માષપિષ્ટકદુકૂલભૂતિકાલેપનંચશિરસોહિતાવહમ્ ॥ ૫૧ ॥

દાડિમના ફૂલનો રસ કાઢાડો તેનું નાકમાં ટીપું નાખવામાં આવે તો તેથી અથવા અડદનો લોટ અને રેશમી પીતાંબરની રાખ પાણીમાં કાલવીને માથાપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ ઉપર કહેલું ૬૨૬ દૂર થાય છે.

इति श्री अहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यात्मजमोरे

श्वरविरचितेवैद्यामृतेप्रथमाऽलंकारः ॥ १ ॥

इति श्री अहमदनगरना रेहेवाशी भाणिकल्ल नामना

वैद्यना पुत्र मोरेश्वरे रयेला वैद्यामृतनो पढेलो

અલંકાર સપૂર્ણ.

અલંકાર બીજો.

ક્ષયના ઉપાય (વિષય ૧ મો.)

सितोपलावंशभवोपकुल्यातृटित्वचामाज्यमधुप्रयुक्तम् ॥

अंसात्तदूर्ध्वद्विगुणंनिहंतिचूर्णसमस्तानक्षयजातरोगान्॥१॥

સોળ તોલાં ખડી સાકર, આઠ તોલાં વંશલોચન,
ચાર તોલાં પીપળ, બે તોલા એળચીના દાણા, અને એક
તોલું તજ એઓનું ચૂર્ણ કરી ધી અને મધની સાથે ખાવામાં
આવે તો તેથી ક્ષય સંબંધી સઘળા રોગ મટે છે. આ ચૂર્ણનું
નામ ‘સિતોપલાદિ’ છે.

સશ્વાસકાસાનલમાંદ્યસુપ્તજિવ્હારુચિશ્લેષ્મકપાશ્વગૂલાન્ ॥
જ્વરોર્ધ્વરક્તાંસકરાંઘ્રિદાહયુક્તાન્યથાપાપગણાન્મુરારિઃ ॥૨

જમ વિષ્ણુ પાપોના સમૂહોનો નાશ કરે છે તેમ એ
ચૂર્ણ શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિનું મંદપણું, જીલનું બેહેરાપણું,
અશ્ચિ, સળીખમ, પડખાંનાં શૂળ, જ્વર, મોહોડાંની વાટે
જતું લોહી, ખલાની બળતરા, હાથની બળતરા તથા પગની
બળતરા એઓને મટાડે છે.

આયુર્યદાસ્યાદ્દલવન્નરાણાંસરક્તપિત્તશ્વસનક્ષયાણામ્ ॥૩॥

એ લોહોડાનું આયુષ્ય બલવત્તર હોય તો એ ચૂર્ણ
મોહોડામાંથી અથવા નાકમાંથી પડતું લોહી, શ્વાસ અને
ક્ષય રોગનો પણ નાશ કરે છે.

નવનીતસિતામધુપ્રયુક્તોવરસ્ત્રોહેપ્રભવઃ ક્ષયંક્ષિણોતિ ॥

વિતથઃભમવેદયંપ્રયોગોયદિતન્મેશપથઃસદાશિવસ્ય ॥ ૪ ॥

માંખણ, ખડીસાકર અને મધ એઓની સાથે
સોનાનો વરખ ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષયરોગનો નાશ
થાય છે. હું સદાશિવના સોગન ખાઈને કહું છું કે આ
પ્રયોગ કદી વ્યર્થ જનાર નથી.

રસંગંધકંબોર્ભસિતમ્પિકાપર્દભસિતંમરીચંભૂચંદ્રાંબુ

ધિરસસહસ્રાંશુલવિકમ્ ॥ રસાંઘ્ર્યંશંટંકંસકલમપિચૂ-

ર્ણીકૃતમિદંક્રમાઘાવન્નિષ્કંઘૃતસહિતમઘાત્ક્ષયહરમ્ ॥ ૫ ॥

એક ભાગ પારો, એક ભાગ ગંધક, ચાર ભાગ શં-
ખની ભસ્મ, છ ભાગ ડોડીની ભસ્મ, બાર ભાગ મરી

અને પા ભાગ કુલવેલો ટંકણખાર એ સધળાંઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરો નિત્ય ધીની સાથે ચાર માસા સુધી ખાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય રોગ મટે છે.

ઉધરસ અને શ્વાસનો ઉપાય

(વિષય ૧૦ મો.)

ખાઈર્ણકટ્ફલકત્તૃણાંબુદધનાંશૃંગ્યુગ્રગંધારજો
પથ્યાનાગરદેવવૃક્ષજનિતાબાઠ્ઠીકમધ્વન્વિતઃ ॥
કાથોયંજ્વરકાસહાશ્વસનહાશ્લેષ્મામયધ્વંસિતો
વક્રોત્થામયહાગલગ્રહરોવાતાપહઃકીર્તિતઃ ॥૬ ॥

ભારંગીનાં મૂળ, કાયફલ, રોહિસ નામનું ખડ, વાળો, ધાણા, કાકડાશીંગી, વચ, ખડસડીયો, હરડે, સુંઠ, અને દેવદાર એઓનો ક્વાથ કરી હીંગ તથા મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, કફ સંબંધી રોગ, મોહોડાના રોગ, ગળાનું ઝલાઇ જવું અને વાયુ રોગ મટે છે.

યવક્ષારકર્ષોમરીચંદ્રિકર્ષંદ્વિકર્ષોપકુલ્યાપલંદાડિમસ્ય ॥
પલૈર્વેદસંસ્થૈર્ગુડોત્રપ્રદેયોગુટીયંહઠાત્સર્વકાસાન્નિહંતિ ॥૭॥

એક તોલું જવખાર, બે તોલાં મરી, બે તોલાં પીપળ અને ચાર તોલાં દાડિમની છાલ એટલાં ઔષધોને સોળ તોળા ગોળમાં ભેળવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી બલાત્કારથી સધળા પ્રકારની ઉધરસોનો નાશ કરે છે.

અર્કમ્સૂનાંતરવલ્લિજાનાંગુટીસકાસંશ્વસનંનિહંતિ ॥

ગુરોઃસકશાદિદમાપિતત્ત્વંવૈદ્યેનમોરેશ્વરસંજ્ઞકેન ॥ ૮ ॥

આકડાનાં રવાઇડાં અને મરી એઓને એકઠાં વાટીને કરવામાં આવેલી ગોળી ઉધરસ સહિત શ્વાસનો નાશ કરે છે. આ તત્ત્વ મોરેશ્વર વૈદ્યને શાસ્ત્રમાંથી નહીં પણ ગુરૂની પાસેથી મળ્યું છે.

શરપુંજાજટાધૂપદાનાત્કાસઃપલાયતે ॥

કાંતાવક્ષોજસંસ્પર્શાદ્યમિનાંનિયમોયથા ॥ ૯ ॥

જમ સ્ત્રીના સ્તનનો સ્પર્શ થવાથી સન્યાસીઓનો નિયમ લાગી જાય છે તેમ શરપંખાના મુળીઓનો ધુંવાડો પીવાથી ઉધરસ લાગી જાય છે.

પંચાંગકૃષ્ણધત્તૂરધૂપાત્કાસઃપલાયતે ॥

યવાસાધૂમપાનેનકાસોનશ્યતિતત્ક્ષણાત્ ॥ ૧૦ ॥

કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, પાંતડાં, ફૂલ, ફળ તથા છાલ લઈ તેઓનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ મટી જાય છે. ધમાસાનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો તેથી ઉધરસનો નાશ થાય છે.

અંત્રેણહીનંમરિચૈઃસર્ગર્ભરંભાફફલંતન્નિશિસન્નિધાય ॥

પ્રાતઃસુષૃષ્ટંમૃદુપાવકેઽઘ્રાત્શ્વાસાન્છિન્નીવતરુન્કુટારઃ ૧૧

કેળાની અંદરની નશ કાઢી નાખી ગર્ભમાં મરી ભરી આખી રાત રાખી મેલી સવારમાં તે મરી સહિત કેળાને કુંળી કુંળી આંચમાં સારી પેઠે શેકીને ખાવામાં આવે તો જમ કુવાડો ઝાડને કાપી નાખે છે તેમ તે કેળું શ્વાસના રોગને કાપી નાખે છે.

લાક્ષિકામધુકપન્નકોષણાપક્વવાર્હતફલાજ્યમાક્ષિકૈઃ ॥

લેહિકાક્ષયજકાસમાહરેત્કામિનીવદયિતસ્મરજ્વરમ્ ॥૧૨॥

પીપળાની લાખ, જીંઠીમધ, પન્નક, પીપળ અને ભોંરી-ગણીના પાકેલા ડોડવા એઓનું ચૂર્ણ કરી ધી અને મધની સાથે ચાટવામાં આવે તો જમ સ્ત્રી પતિના કામદેવરૂપી જ્વરને મટાડે છે તેમ તે અવલેહ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસને મટાડે છે.

ક્ષુદ્રાસત્ત્વંવાકષાયંધનંવામાર્ઙ્ગીકટ્ફલંકારવીચ ॥

વ્યોર્ષકુષ્ઠસૈંધવંમુસ્તયોસ્તજ્જરિક્ષારૌદપ્યચિત્રાજમોદાઃ ૧૩

સર્વતુલ્યંચાષ્ટભાગાભયાસ્યાદેયઃસર્વેવેદભાગોગુહોત્ર ॥
 પક્તવાવન્હૌક્ષૌદ્રયુક્તોવલીઢઃકાસસ્થાસૌદુર્ધરૌસર્વજાતૌ ॥૧૪
 અગ્નેર્મૌઘંકામલાંપાંડુરોગંગુલ્મંહિક્કારાજયક્ષ્મજ્વરૌચ ॥
 અર્શઃશ્લીહાનાહવાતોર્ધ્વવાતાન્હંતિક્ષુદ્રાલેહણઃક્ષણેન ॥૧૫॥

ભોરીંગણીનું સત્વ અથવા ભોરીંગણીનો કાઠો અથવા તે કાઠાનો ઘાટો ભાગ કરી તેમાં ભારંગીનાં મૂળ, કાકડાશીંગી, કાયફલ, બહુફળી, સુંઠ, મરી, પીપળ, કઠ, સીંધાલુણ, નાગર-મોથ, અફીણના ડોડવા, જીરું, સાજીખાર, જવખાર, અ-જમા, ચિત્રો અને અજમોદ, એટલાં ઓષધો સરખે ભાગે નાખવાં અને આઠ ભાગ હરડે નાખવી. એઓનું ચૂર્ણ કરી સર્વથી યોગણા ગોળનો પાક કરી તેમાં તે ચુર્ણ મિ-લાવી દધને તેને મધની સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી તુરતજ સર્વ પ્રકારની મહાભયંકર ઉધરસ, સર્વ પ્રકારના ભયંકર શ્વાસ, અગ્નિનું મંદપાણું, કમળો, પાંડુરોગ, ગોટો, હેડકી, ભારે ક્ષયરોગ, તાવ, અરશ, ખરલનું દરદ, આફરો, વાયુ, અને ઉંચો ચાલતો વાયુ (ઓડકર આદિનાં દરદ) એઓનો નાશ થાય છે.

મૂતગંધચપલાહરીતકીમૂતવાસત્વપ્રવિપ્રયષ્ટિકાઃ ॥
 ભાગતોથપરરિવૃદ્ધિમાગતાવબ્બુલક્થિતતોયમાર્દિતાઃ॥૧૬॥

એક ભાગ પારો, બે ભાગ ગંધક, ત્રણ ભાગ પીપળ, ચાર ભાગ હરડે, પાંચ ભાગ ગેહેડાં છ ભાગ અરકૂસાનાં, થાન અને સાત ભાગ ભારંગીનાં મૂલ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી પારા અને ગંધકની કજલી થયા પછી એકઠાં કરી ખાવળની છાલના ઉકાળેલા પાણીમાં વાટી તેની એક એક રતિ જવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાત-થી ખાવામાં આવે તો તેથી ઉધરસ અને શ્વાસ મટે છે.

તામ્રંકૃશાનૌસલિલેવિધાયનિર્વાપયેલ્હોણિરસેત્રિવારમ્ ॥
 ઉપર્યધસ્તસ્યપદુપ્રદત્વાપુટંપ્રદત્માચભવેત્સુખમ્ ॥ ૧૭ ॥

કાસાતુરાયશ્વસનાતુરાયહિતંતદેતન્મગધામધુખ્યામ્ ॥
યથાતૃષાર્ત્તાયસુગંધશીતંચકોરનેત્રાકરદત્તમંભઃ ॥ ૧૮ ॥

સાંડું શુદ્ધ ત્રાંબુ લઘુ અગ્નિમાં તપાવી તેને પાણીમાં ધારી નાખવું. પછી તપાવી તપાવીને ત્રણ વાર લૂણીનાં રસમાં ભીજવવું. પછી ઉપર તથા નીચે પંચલવણુંનું ચૂર્ણ લઘુ ગંજપુટથી ખાળવામાં આવે એટલે ત્રાંબાની સુંદર ભસ્મ થાય છે. જમ તરશથી પીડાએલા પુરૂષને અપલ નેત્રવાળી સ્ત્રીના હાથથી અપાએલું સુગંધી અને શીતળ જળ હિતકારી થાય છે તેમ એ ભસ્મ પીપળ અને મધની સાથે ખાવામાં આવે તો ઉધરસવાળાને તથા શ્વાસથી આ-તુર થએલાને હિતકારી થાય છે.

હેડકીનો ઉપાય (વિષય ૧૧ મો.)

હરેણુકાપિપ્પલિકાકૃષાયોર્હિંગ્વન્વિતોપોહતિપંચહિક્કાઃ ॥
નસ્યંતથાલક્તકસંભવંચસ્તન્યેનવાપોહતિમાક્ષિકાવિદ્ ॥ ૧૯

નગડનાં ખીજ અને પીપળનો ક્વાથ કરી હીંગની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પાંચે પ્રકારની હેડકીઓ મટે છે. નાકમાં અળતાનું ટીપું નાખવામાં આવે અથવા મા-ખીની વિદ્યને સ્ત્રીના ધાવણમાં મેળવી તેનું ટીપું નાખવામાં આવે તોપણ હેડકી મટે છે.

અવાજ બેસી જવાના તથા અરૂચિના ઉપાય.

(વિષય ૧૨ મો.)

દુગ્ધપ્રયુક્તમલકિંનરાણાંનષ્ટસ્વરાણાંસુસ્વમાતનોતિ ॥
યથામૃગાક્ષીસુરતંનરાણાંકંદર્પદર્પપ્રતિપીડિતાનામ્ ॥ ૨૦

આમળાના ચૂર્ણનો દુધનો સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જમ કામદેવના બળથી પીડાએલા પુરૂષોને સ્ત્રીના

૧ એક ગળ આડો અને એક ગળ ઉભો ખાડો કરી તેમાં છાણું ભરી સળગાવવામાં આવે તે ગળપુટ કેહેવાય છે.

સંલોગથી સુખ થાય છે તેમ જાણીને અવાજ બેસી ગયો હોય તેજાને સુખ થાય છે.

સૌવર્ચલંગોસ્તનિકામરીચમજાજિકાકારવિકામ્લવૃક્ષૈઃ ॥
ક્ષૌદ્રંગુડંદાડિમમિત્યુપાયૈઃકરોતિવિધ્વંસમરોચકાનામ્ ॥૨૧

સંચળ, કાળી ધ્રાપ્પ, મરી, જીરું, સુવા, આંબલીના પાનડાં, મધ, ગોળ અને દાડિમ એ ઉપાયોથી અડચીને નાશ થાય છે.

વમનના ઉપાય. (વિષય ૧૩ મો)

પથ્યામલક્ષૌદ્રસિતાશ્ચલાજાઃપલોન્મિતાઃસ્યુઃકુઢવંજલસ્ય ॥
તદ્વાસસાગાલિતમાશુપીતંછર્દિત્રિદોષૈર્જનિતાંનિહંતિ ॥ ૨૨ ॥

ચાર તોલાં હરડે, ચાર તોલાં આમળાં, ચાર તોલાં મધ અને ચાર તોલાં ભુંજલી સાળ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સોલ તોલાં ભારે પાણીમાં પેળવી વસ્ત્રથી ગાળી લઈને પીવામાં આવે તો ત્રણે દોષથી થતી ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે.

ત્રિજાતકવ્યોષલવંગજીરનાગાન્ધ્યગ્રંથિકચૂર્ણમેતત્ ॥
મધુમયુક્તંસહસાનિહંતિદ્વિષ્ટાર્થજાંછર્દિમપિપ્રસક્તામ્ ॥ ૨૩ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એળચી, સુંઠ, મરી, પીપળ, લવીંગ જીરું, નાગકેશર અને પીપળમૂળ એજાનું ચૂર્ણ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો ખરાબ પદાર્થ જોવાથી કે તેનો ગંધ લેવાથી થતી ઉલટી તુરત મટે છે.

તરસના ઉપાય. (વિષય ૧૪ મો.)

અર્ધાઢકંરુચિરપર્યુષિતસ્યદધ્નઃ
ચંડસ્યષોઢશપલાનિશશિપ્રભસ્ય ॥
સર્પિઃપલંમધુપલંમરિચંદ્રિકર્ષ
શુંઠચાપલાર્દમપિચાર્દપલંતૃટેશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

શ્લક્ષ્ણેપટેલલનયામૃદુપાણિઘૃષ્ટે
કર્પુરધૂલિસૂરમ્બીકૃતચારુભાંડે ॥
एषाष्टकोदरकृतासुरसारसाला
सुस्वादिताभगवतामधूसुदनेन ॥ ૨૬ ॥

આગલે દિવસે સારી રીતે જમાવેલું ચાકાં જેવું દહી
એકસો અઠયાવીશ રૂપીઆ ભાર લેવું. ચંદ્રજેવી ઉજળી
ખાડ ચોસઠ ભાર લેવી. ચાર રૂપીઆ ભાર ધી, ચાર રૂપીઆ
ભાર મધ, બે રૂપીઆભાર મરી, બે રૂપીઆભાર સુંઠ અને બે
રૂપીઆભાર એલચીદાણા લેવા. એ સઘળા પદાર્થોને ચોગ્ય
રીતે ભેળા કરી ઝીણા કપડામાં નાખી, કપુરના ચૂર્ણથી
સુગંધી કરેલા વાસણની અંદર સ્ત્રીએ કુણા કુણા હાથથી
ગાળી લેવા એટલે તે શીખંડ થાય છે. આ શીખંડનું સેવન
કરવાથી તરસની પીડા શાંત થાય છે. આવી રીતનું ઉત્તમ
સ્વાદવાળું શીખંડ ભીમસેને કરચું હતું અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન
પ્રેમથી આરોગ્ય હતા.

મુઠ્ઠા તથા માથાની ચકરીના ઉપાય. (વિષય ૧૬ મો)

द्राक्षामृतानागरपुष्कराणांसग्रंथिकानांकथितंस
कृष्णम् ॥ मर्देषुमुच्छ्रांसहितंघृताढ्यंदुरालभायाःक
थितंभ्रमेव ॥ ૨૬ ॥

કાળી ધ્રાખ, ગળો, સુંઠ, એરડાનાં મૂળ, અને પી-
પળીમૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળનું ચૂર્ણ ના-
ખીને પીવામાં આવે તો તેથી મૂઠ્ઠા અને મદ મટે છે. ધ-
ભાસાનો ક્વાથ કરી તેમાં ધી નાખીને પીવામાં આવે તો
તેથી માથાની ચકરી મટે છે.

બળતરાના ઉપાય. (વિષય ૧૬ મો.)

सहस्रधौताज्यविलेपनेनदाहःशमंगच्छतिशीघ्रमेव ॥
तथाहिमोधान्यसमुद्भवांतर्दाहंसत्पृष्णंससितंनिहंति ॥ ૨૭ ॥

ગાયના ધી ને હજારવાર પાણીમાં ધોઈ અંગ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તુરતજ દાહની શાંતી થાય છે. રાતે ધાણાને પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે ગાળી લઈ સાકરની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી તરસ સંહિત અંદરનો દાહ મટે છે.

વાઘનો ઉપાય (વિષય ૧૭ મો.)

મજેન્માક્ષિકેણપ્રયુક્તંવચાયા

રચઃક્ષીરમક્તાશનોમાનવોયઃ ॥

અપસ્મારરોગશ્ચિરોસ્થોપિઘોરઃ

શમંયાતિતસ્યાશ્ચુનાત્રાસ્તિશંકા ॥ ૨૮ ॥

જે માણસ વળના ચૂર્ણનું ધીની સાથે સેવન કરે અને કેવળ દુધભાતનુંજ પથ્ય કરે તેનો વાઘનો રોગ લાંબા દિવસથી થએલો અને મહા લયંકર છતાં પણ તુરત શાંત થાય છે. એમાં કાંઈપણ શક નથી.

વાયુના દરદના ઉપાય. (વિષય ૧૮ મો.)

एषाकर्षमितावटीमुधीटताजीर्णेगुडेयुक्तितो

द्विघ्नंदीप्यतुषंपलद्वयमिताशुंठीतथातेजनी ॥

भक्ष्यैकानिરोगिणाघृतयुतापथ्याशिनातत्त्वतो

वातव्रातविनाशनेमुमतिभिःख्याताभुजंगीपरा ॥ ૨૯ ॥

બે તોલાં અજમાનાં ફેાતરાં, આઠ તોલાં સુંઠ, અને આઠ તોલાં માલકાંકણી એએાનું ચૂર્ણ કરી તેની જુના ગોળમાં એક એક તોલાની સુંદર ગોળી વાળવી. જેને વાયુ સંબંધી રોગ થયો હોય તે માણસ સાધારણ પથ્ય રાખીને નિત્ય તે એક એક ગોળી ધીની સાથે ખાય તો તેનાં વાયુ સંબંધી અનેક દરદો અવશ્ય મટે છે. વિદ્વાનો કહે છે કે જેમ મોટી નાગણી વાયુનો લક્ષણ કરે છે તેમ એ ગોળી વાયુ સંબંધી દરદોનું લક્ષણ કરે છે.

તેજોઽહાપ્રસ્થમેકંપયસિગજગુણેપાકયુક્ત્યાવિપાચ્યં
વ્યોષંપથ્યાંશતાઽઽઽકુમિરિપુમનલંગ્રંથિકંચાજમોદં ॥
ઉગ્રારુષ્ટાશ્વગંધૌસુરતરુમમૃતંપાલિકાનિપ્રદદ્યાત્
સર્વાન્વાતાન્વટીયંઘૃતમધુસહિતાનાસ્તિભાવન્કરોતિ ॥૩૦॥

એક શેર^૧ માલકાંકણી લઘુ તેનો આઠ શેર પાણીમાં
ક્વાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં સુંઠ, મરી,
પીપળ, હરડે, સુવા, વાવડીંગ, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અજ-
મોદ, વજ, કઠ, આસોંદ, દેવદાર અને વછનાગ એ સઘળાં
ઔષધો ચાર ચાર તોલાં નાખીને ગોળીઆ કરવી એ એક
એક ગોળી ધી અને મધની સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી
સઘળા પ્રકારના વાયુઓ મટે છે.

નિર્ગુંડીકારસાત્પ્રસ્થંપ્રસ્થમાર્કવજાદ્રસાત્ ॥

રસાદ્દત્તૂરજાત્પ્રસ્થંગોમૂત્રંપ્રસ્થસંમિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

વચાકુષ્ઠંહેમવીજંતેજોઽહાકટ્કલંતથા ॥

પલાદ્દર્શાનિસર્વેસ્તુવત્સનાગઃસમોમતઃ ॥ ૩૨ ॥

તૈલપ્રસ્થંપચેતુક્ત્યાવાતરોગેષુશસ્યતે ॥

હેમંતેહરિણાક્ષીણાંગાઢમાલિંગનંયથા ॥ ૩૩ ॥

એક શેર નગડનો રસ, એક શેર ભાંગરાનો રસ, એક
શેર ઘંતુરાનો રસ, એક શેર ગોમૂત્ર, બે તોલાં વજ, બે તોલાં
કઠ, બે તોલાં ઘંતુરાનાં ખીજ, બે તોલાં માલકાંકણી, બે તોલાં
કાયકળ અને એ સઘળાં ઔષધો મળીને જટલું વજન થાય
તેટલો વછનાગ લઘુ એ સર્વને એક શેર તેલમાં યુક્તિથી
પકાવવાં એ તેલ અંગોપર ચોપડવાથી સઘળા પ્રકારના વાયુ
સંખંધી રાગો મટે છે. જમ શીયાળામાં સ્ત્રીઓનું ગાઢ આ-
લિંગન હિતકારી છે તેમ આ તેલ વાયુનાં દરદો ઉપર હિત-
કારી છે. (આ પ્રકરણમાં શેર ચોસઠ રૂપીઆ ભારજ
સમજવો.)

૧ ચોસઠ રૂપીઆભારનો સમજવો.

વાતરક્ત એટલે જેને હમણાં લોકો રક્તપિત્ત કહે છે
તેના ઉપાયો. (વિષય ૧૯ મો.)

एरंडतैलेनगुडूचिकायाः काथोथवावर्द्धितापिप्पलीवा ॥
गुडेनपथ्याखिलवातरक्तंविनाशयेत्पथ्यायुतस्यपुंसः ॥३४॥

એરંડીયા તેલમાં ગળોનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે
અથવા રોજ રોજ વધતી પીપળ ખાવામાં આવે અથવા
હરદેનું ચૂર્ણ ગોળમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો પથ્ય
કરનારા માણસનો સઘળો ઉપર કહેલો રોગ મટી જાય છે.

तालंरसंतुवरिकानयनेंदुबाण
भागैर्विशुद्धवसुजातरसेविमर्द्ध ॥
दत्वाशरावयुगुलेप्रविधायमुद्रां
दद्याद्गजान्हपुटमस्यभवेत्सुभस्म ॥ ३५ ॥
दृष्टाकृतिप्रकृतिमप्यखिलामवस्थां
दृष्टापुनश्चबहुधाबहुधाविचार्य ॥
दद्याच्चतंदुलभितांहरितालमात्रां
विद्यामयायतिवरादियमापियत्नात् ॥ ३६ ॥

જે ભાગ હરતાલ, એક ભાગ પારો અને પાંચ ભાગ
ફટકડી એઓને એકઠાં કરી ઘોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ
કરી સુકાઈ ગયા પછી તેને એક માટીના પાત્રમાં નાખી
તેના પર ખીન્નું માટીનું પાત્ર ઢાંકી તેઓના સાંધાને છાણા
માટીથી લીપી લઈ ગજપુટ દેવો એટલે હરતાળની સુંદર
ભસ્મ થાય છે. રોગીની આકૃતી, પ્રકૃતિ, તથા સઘળી સ્થિ-
તિ જોઈ વારંવાર ધણી રીતે વિચાર કરીને એ હરતાલની
ભસ્મમાંથી ચોખ્ખા જેટલી માત્રા તે રોગીને દેવી આમ કર-
વાથી વાતરક્તનો રોગ મટે છે આ વિદ્યા મેં પ્રયત્ન કરીને
એક મોટા સંન્યાસીની પાસેથી મેળવી છે.

એક ભાગ પારાને અને બે ભાગ કળથીને પાતળા ઢાડીઆમાં નાખી હીંબડાની સોટીથી વારંવાર ઘુંટવાં અને બાર પોહાર સુધી અગ્નિ દેવો. આ પ્રમાણે કરવાથી પારાની પીળા વર્ણવાળી ભસ્મ થાય છે. ઉત્તમ વૈદ્યે આ ભસ્મ રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાનની સાથે દેવી. આ ઔષધ મેં અનેક ઉપાયો કરી એક જંગમ વૈદ્ય પાસેથી મેળવ્યું છે માટે વૈદ્યોએ તેને પોતાના સંગ્રહમાં રાખવું.

શૂળના ઉપાય. (વિષય ૨૨ મો.)

તુરંગીપુરીષોદકંહિંગુયુક્તમહાશ્રૂલહારિપ્રદિષ્ટંભિષગ્भिः ॥

यथाहिंगुविश्वाविडैर्वापितोसौकुलित्थोद्भवोवाकषायप्रदिष्टः

ઘોડીના હીંડાનો રસ કાઢાડી હીંગની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી શૂળ નામનો ભારે રોગ મટે છે એમ વૈદ્યો કહે છે. તેમજ કળથીનો ક્વાથ કરી તેમાં હીંગ, સુંઠ અને ખીડલૂણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી શૂળ મટે છે.

विश्वावचाहिंगुमरीचजीरामृतानलैर्माकवतोयपिष्टैः ॥

कृतावटीयंचणकप्रमाणशूलाग्निमांघानिलरोगहन्त्री ॥ ૪૩ ॥

સુંઠ, વજ, હીંગ, જીરું, મરી, વછનાગ, અને ચિત્રો એટલાં ઔષધોને પ્રથમ લુગડાથી ચાળી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને તેની ચણ્યા જવડી ગોળીઓ બનાવવી. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સહિત નિત્ય એક એક ખાવામાં આવે તો તેથી શૂળ, અગ્નિનું મંદપણ અને વાયુ સંબંધી રોગો મટે છે.

चिंचावल्कलभूतिकामलमितातत्तुल्यभागःपट्ट

व्युहर्निबुरसेनकल्कितमिदंशंखोपिभूत्सासमः ॥

यावद्धस्तविचूर्णितोभवतितसंताप्यनिर्वापयेत्

पश्चाद्दिग्મુમરીચનાગરકणाःकर्षप्रमाणाःक्षिपेत् ॥ ૪૪ ॥

નિષ્કાંશૌવિષગંધકૌરસયુતૌદત્તાવિમઘૌતન
કોલાસ્થિપ્રમિતાગ્નિમાંઘજનિતાનરોગાન્નિહંતિક્ષણાત્ ॥
ગૂલંસંગ્રહણીમજીર્ણમરુચિંસંપત્તિશૂલંક્ષયં
ત્વેષાશંખવટીનિજોપકૃતિભિર્વિશ્વંસદારક્ષતિ ॥ ૪૫ ॥

આંખલીની છાલની રાખ ચાર તોલાં અને પંચલવણુ ચાર તોલાં લેળવી ખરલની અંદર લીંબુના રસમાં ભીજવી રાખવાં. પછી ચાર તોલાં શંખના કટકા લઈ હાથથી ઝીણો ભુકો થાય ત્યાં સુધી અગ્નિમાં તપાવી લીંબુના રસમાં તેઓને નાખી દેવા. તે પછી સર્વનું મર્દન કરી તેમાં હીંગ, મરી, સુંઠ અને પીપળ એક એક તોલું નાખવાં. તે પછી ત્રણ માસા વછનાગ, ત્રણ માસા ગંધક અને ત્રણ માસા પારે નાખીને ખરલમાં મર્દન કરવું. આ પ્રમાણે કરી બોરના ઠળીઆ જવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓનું સેવન કરવામાં આવે તો અગ્નિના મંદપણથી થએલા રોગોનો તુરત નાશ થાય છે. શૂળ, સંગ્રહણી, અશ્વિ, આહારનું પાચન ન થવાથી નીકળતાં શૂળ અને ક્ષય એ રોગો પણ મટે છે. આ શંખવટી નામની ગોળી પોતાના ગુણોથી સર્વદા જગતનું રક્ષણ કરે છે.

ઝિદ્દા^૧વર્ત્તનો ઉપાય (વિષય ૨૩ મો.)

ક્ષારત્રયંલવણપંચકમગ્નિદીપ્ય
વ્યોષામયાકૃમિરિપુત્રિવૃદ્ધગ્રંધા ॥
ચૂર્ણઃસ્નુહીજપયસાબહુધાવિભાવ્યો
દાવર્તગુલ્મજઠરપ્રમૃતીનિહંતિ ॥ ૪૬ ॥

સાજીખાર, જવખાર, પાપડીઓ ખારે, પંચ લવણુ, ચિત્રક, અજમા, સુંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, વાવડીંગ, નસો-

૧ ક્રુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, મળ અને મૂત્ર ઇત્યાદિકના વેગને રોકવાથી વાયુ જીઓ ચડીને જે અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે તે ઝિદ્દાવર્ત કહેવાય છે.

તર, અને વજ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને થોરના છીરની ચાર પાંચ લાવનાઓ દેવી. એ ચૂર્ણનો યોગ્ય અનુપાનથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઊદવર્ત્ત, ગોટા, અને ઊદરના રોગ ઇત્યાદિ દરદોનો નાશ થાય છે.

ગોટા તથા બરલ આદિના ઉપાયો. (વિષય ૨૪ મો.)

યવક્ષારોયવાનીચસૈંધવંચામ્લવેતસમ્ ॥

હરીતકીવચાર્હેગુચૂર્ણમુષ્ણેનવારિણા ॥ ૪૭ ॥

સપ્તાહાદુલ્મનિચયંસશૂલંસપરિગ્રહં ॥

ભિનત્તિનાત્રસદેહોવન્હેર્ટીદ્ધકરોતિચ ॥ ૪૮ ॥

જવખાર, અજમા, સીંધાલૂણ, અમ્લવેતસ નામનું લીંબુ, હરડે, વજ અને હીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીથી લેવામાં આવે તો સાત દિવસની અંદર વાયુના ગોટા, શૂળ અને તેથી સધળા પેટનું વ્યાપ્ત થવું એ દરદોનો નાશ થાય છે અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

કંપિછત્રિવૃતોઃસમંસ્નુહિપયઃસર્વૈઃસમાનોરસો

ધાત્ર્યાઃસર્વસમાનકંઘૃતમદસ્તુલ્યંપયઃસૈંધવમ્ ॥

સ્વલ્પાંશંવિપચેદિદંવિક્રયતેર્કર્ષપ્રમાણંઘૃતં ॥

ગુલ્માન્શૂલપરિગ્રહાદિસહિતાન્ફ્લીહોદરંકચ્છપમ્ ॥૪૯

એક ભાગ કપીલો, એક ભાગ નસોતર, એ ભાગ થોરનું છીર, ચાર ભાગ આંમળાંનો રસ, આઠ ભાગ ધી આઠ ભાગ મધ અને આઠ ભાગ દુધ એઓમાં છ માસા સીંધાલૂણ નાખીને તેઓને પકાવવાં પછી એ ધી નિત્ય એક તોલા ભાર ખાવામાં આવે તો તેથી ગોટા, શૂળની પીડા બરસનું દરદ અને પેટ કાચખાની પીઠ જેવું થઈ ગયું હોય તે દરદ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

અર્કસ્નુક્સાતલાર્ચિચાપલાશકદલીતિલાઃ ॥

અપામાર્ગોમુષ્કકશ્વકપર્દઃશંખણ્વચ ॥ ૫૦ ॥

એતેષાંભૂતિજઃક્ષારઃ પારદઃપટૂપંચકમ્ ॥
 પંચક્ષારાઃસમંસર્વૈત્રિભાગોગંધકઃસ્મૃત ॥ ૧૧ ॥
 ભૂરસાચૈવસોરાચકાસીસન્નવસાદરઃ ॥
 એતચ્ચતુષ્ટયંસર્વૈરોષધૈસ્તુલ્યભાગિકમ્ ॥ ૧૨ ॥
 સર્વેષાંકજ્જલિકૃત્વાનિંબુનીરેણમર્દયેત્ ॥
 પ્રદદ્યાન્નલિકાયંત્રેવર્હિયામચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૩ ॥
 દત્વાદ્રવંતુગૃણ્ણીયાત્સૂતિકાદ્રવકારકમ્ ॥
 એકવલ્લંદ્વિવલ્લંવાદદ્યાન્નલિકયારસમ્ ॥ ૧૪ ॥
 ગુલમાર્શઃપ્લીહમુખ્યાનાંરોગાણામંતકઃપરમ્ ॥
 શંખદ્રવરસોહ્યોષઃકૃતકર્માનસંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

આકડો, થોર, ભુંગળીઓ કંટારો, કેળનાં છોતરાં,
 આંખલી, ખાખરો, તલના લાકડાં, અધેડો, જંધરીયો ખા-
 ખરો, કાડી અને શંખ એઓની ભસ્મનો ક્ષાર કાઢાડવો.
 પછી એ ક્ષાર, પારો, પંચલવણ, સાજીખાર, જવખાર,
 ખાંગડખાર, પાપડીઓ ખારો તથા મીઠું એ સઘળા પદાર્થો
 એક એક તોલું લેવા. એઓમાં ત્રણ તોલાં ગંધક, છ તોલાં
 કટકડી, છ તોલાં સુરોખાર, છ તોલાં હીરાકસી અને છ
 તોલાં નવસાર નાખી સઘળાંને ઝીણું વાટી નાખી, તેઓને
 લીંચુના રસમાં ખૂબ ખરલ કરવાં. પછી એઓને નલિકાયં-
 ત્રમાં (રિટાર્ડમાં) નાખી ચાર પોહોર સુધી અગ્નિ દેવો.
 જ્યાં નાખતાં કાડી પીગળી જાય એવો તેઓનો અરક નીકળે
 ત્યારે તે લઈને એક સીસામાં રાખવો અને તે જાને દેવો
 હોય તેને કાચની નળીથી દેવો. એક વાલ અથવા બે વાલ
 આ અરક પાણીની સાથે અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરીને
 નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી ગોટો, અરશ, અને ખરલ
 આદિરોગોનો અત્યંત નાશ થાય છે. આ શંખદ્રવ નામનો
 રસ પોતાનું કામ અવશ્ય કરે છે એમાં સંશય નથી.

પિપ્પલીસહિતબીજપૂરકંદ્રાકુનિહંતિનવનીતસંયુતમ્ ॥

શૂલહૃત્ક્ષતયુતંહદામયંવિગ્નસંગમિવસાધુમંડલમ્ ॥ ૫૬ ॥

પીપળ તથા ખીબેરાના ગર્ભને ભેળાં કરી માંખણની સાથે નિત્ય સેવવામાં આવે તો તેથી જમ સજ્જનના સંગથી વિગ્નના સંગનું નિવારણ થાય છે તેમ શૂળ, હૃદયના રોગ અને છાતીનો ક્ષત એ રોગોનું તુરત નિવારણ થાય છે.

इतिश्रीमदहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यात्मजमोresh्वर
विरचितेवैद्यामृतेद्वितीयालंकारः ॥ २ ॥

इतिश्री अहमदनगरना रेहेवाशी भाणिकभट्ट वैधना पुत्र
मोresh्वरे रयेला वैद्यामृतनो ખીબે અલંકાર સંપૂર્ણ.

અલંકાર ત્રીજો.

મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય. (પિષય ૨૫ મો.)

पाषाणभेदकृतमालकधन्वयास

पथ्यात्रिकंटकषायनिषेवेणेन ॥

मध्वन्वितेनसहसाविरहंप्रयाति

रुक्दाहबंधसहितंकिलमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १ ॥

પાષાણભેદ, ગરમાળાનો ગોળ, ધમાસો, હરડે અને ગોખર એઓનો કાઢો કરી મધની સાથે નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી પીડા, બલતરા અને બંધ સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર તુરત મટી જાય છે.

दुग्धमाक्षिकयुतासखेयदासेवितातुतिलकोलभूतिका ॥

मूत्रघातजनितव्यथातदादाहवसपिन्त्रणानतिष्ठति ॥ २ ॥

હે મિત્ર ! તલના લાકડાની રાખનું નિત્ય દુધ તથા મધની સાથે સેવન કરવામાં આવે તો તેથી લોકાને મૂત્ર રો-કાઈ જવાની પીડા અને તેથી થતી બળતરા પણ રહેતી નથી.

પાણુવીના ઉપાય (વિષય ૨૬ મો.)

આકલ્લગોક્ષુરજટાતુલસીશિલાભિ
રેરંડમુલમગધામધુકૈઃપ્રયુક્તઃ ॥
તક્ત્રાવ્હમૂલસુરસાસુરપુષ્પશુંઠી
કાથોનિહંતિવહુલાપ્રતિવાપિતોયમ્ ॥ ૩ ॥
સપ્તાહમેવપિવતાંનિયમેનપુંસાંઘો
રાશ્મરીમતિરુજંસહશર્કરાંચ ॥
આવીપયોમધુવિમિશ્રિતમાશુતદ્રત્
ચૂર્ણંત્રિવૃત્કુટજબીજભવંવદંતિ ॥ ૪ ॥

અક્લકરો, ગોખરનાં મૂળ, તુલસીનાં પાનડાં, પાષાણ-લેદ, એરડાનાં મૂળ, પીપળા, જીંઠીમધ, કાંસડાનાં મૂળ, નગડ, લવીંગ અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ કરી એળચીના દાણાનું ચૂર્ણ નાખીને સાત દિવસ સુધી નિયમસર-પીવામાં આવે તો તેથી, ભારે પીડા કરનારી અને જમાંથી વેકર જવી કણીઓ પડતી હોય એવી ભયંકર પાણુવી મટી જાય છે. તેમજ ગાડરનું દૂધ મધ સહિત પીવામાં આવે અથવા નસોતર અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ દુધની સાથે કે ચોખ્ખાના ઘોણુની સાથે પીવામાં આવે તોપણ પાણુવી તુરત મટે છે.

પ્રમેહ (પરમા) ના ઉપાય. (વિષય ૨૭ મો.)

ધાત્રયાઃકષાયંમધુરાત્રિયુક્તંવટાંકુરાણાંસમધુકંકષાયમ્ ॥
પાષાણભેદંમધુમિશ્રમેતન્નયંપ્રમેહાપહમામનંતિ ॥ ૧ ॥

આમળાનો કાઢો કરી તેમાં મધ તથા હળદર નાખી ને પીવામાં આવે અથવા વડના અંકુરોનો કાઢો કરી તેમાં

મધ નાખીને પીવામાં આવે અથવા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ
મધમાં કાળવીને ખાવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહ મટી
જાય એમ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે.

ત્રિકંટકાનાં કથિતેષ્ટનિષ્પેરુપચેત્પાકવિધાનયુક્ત્યા ॥

ફલત્રિકવ્યોષપયોઘરાણાંચૂર્ણપુરેણપ્રમિતંપ્રદદ્યાત્ ॥ ૬ ॥

વટીપ્રમેહંપ્રદરંચમૂત્રઘાતંચકૃચ્છ્રંચતથાશ્મરંચ ॥

શુક્રસ્યદોષંસકલાંશ્વવાતાનનિહંતિમેઘાનિવવાયુવેગઃ ॥ ૭ ॥

ગોખરનો આઠ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરતાં અષ્ટમાંશ
ખાકી રહે ત્યારે તેમાં ગુગળ નાખીને તેનો યુક્તિથી પાક
કરવો. પછી તેમાં ગુગળના પ્રમાણ જટલું હરડાં, બેહેડાં,
આંમળા, સુંઠ, મરી, પીપળ અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ નાખી
સુકાયા પછી તેની ગોળીઓ કરવી. જમ વાયુના વેગથી
વાદળાં દૂર થઈ જાય છે તેમ એ ગોળીથી પ્રમેહ, પ્રદર^૧, મુ-
ત્રની રોકત, મૂત્રકૃછ્ર, પાણુવી, વીર્યના દોષ તથા સઘળા
વાયુ દૂર થઈ જાય છે.

સમાનભાગેશુચિતામ્રવંગેતયોઃસમાનંલવણંપ્રસિદ્ધમ્ ॥

શરાવયોઃસ્થાપ્યવિધાયમુદ્રાંદદેત્પુટંતસ્યગજાભિધેયં ॥૮ ॥

તતોભવેદ્ગ્નસ્મવિશેષસૌમ્યંયથાનુપાનંનનુસેવનીયમ્ ।

સમસ્તમેહાંતકમગ્નિદાયિકાસાપહારિશ્વસનાપહારિ ॥ ૯ ॥

શુક્રસ્યદાર્ઘ્યપ્રવિધાનદક્ષંપ્રમત્તનારીમુલ્લદાનવીજમ્ ।

ઈદંહિતત્વંજટિલસ્યસેવાંવિધાયવૈદ્યેનમયાપ્રલબ્ધમ્ ॥ ૧૦ ॥

શુદ્ધ કરેલું ત્રાંબું તથા શુદ્ધ કરેલું કથીલ લઈ તેમાં
તે જટલુંજ મીઠું નાખવું. પછી તેઓને માટીના પાત્રમાં
નાખી તે પાત્ર ઉપર બીજું માટીનું પાત્ર મુકી પાત્રોનું મોહોડું
બંધ કરીને તેને ગજપુટ દેવો. આમ કરવાથી અત્યંત સુંદર
ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મનું યોગ્ય અનુપાતથી સેવન કર-

વામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, ઉધરસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, વીર્યની દૃઢતા થાય છે અને તેનો ઉપયોગ કરનાર પુરુષથી મદોન્મત સ્ત્રીને પણ સુખ મળે છે. હું કે જ વૈદ્યપણું કરું છું તેણે કાઠ જટાધારી ખાવાની સેવા કરીને આ તત્ત્વ મેળવ્યું છે.

પુષ્ટિના ઉપાય (વિષય ૨૮ મો)

શતાવરીનાગબલાત્મગુપ્તેક્ષુરશ્વદંપ્રાતિલમાષ્ઠર્ણમ્ ।
પયઃસિતાદ્યનિશિતેનપેયંકાંતાશતંયસ્યગૃહેવિભાતિ॥૧૧॥

જેના ધરમાં સો સ્ત્રીઓ હોય તેણે શતાવરી બલદાણા, કૌ-
ચાનાં ખીજ, એખરો, આસોદ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ કરી
રાતે દુધ અને સાકર ની સાથે પીવું એટલે સો સ્ત્રીઓને
લોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રાક્ષાચંદનકુષ્ઠકેસરતુગાક્ષીરંચજાતીફલં
કંકોલંચપુનર્નવામુશલયાધાત્ર્યાશ્વગંધાન્વિતમ્ ॥
એતેષાંસમભાગિકંસમસિતંસર્પિર્યુતંસ્વાદયે-
દ્ધાતુક્ષૈણ્યબલક્ષયાશ્મરિરુજઃપિત્તાસ્રજંધ્રામકમ્ ॥ ૧૨॥

ધ્રાપ્પ, રતાંજલી, કઠ, કેસર, વંશલોચન, જયફળ, મ-
રીચકંકાલ, સાટોડી, ઘોળી મુસલી, આમળાં અને આસોદ-
એઓનું સમ ભાગે ચૂર્ણ કરી સઘળા ખરાખર સાકર નાખી-
ધીમાં કાલવીને ખાવામાં આવે તો તેથી ધાતુની ક્ષીણતા
ખળની ક્ષીણતા, પાણુવી, પિત્ત, લોહીનાં દરદ અને ચક્રી
બંધ પડી જાય છે.

एलामांसिलवंगनागरकणामुस्ताहिमंधान्यकं
खर्जुरंचतमालपत्रमधुकोशीरद्वयंदाडिमम् ॥
हिकाकामलपांडुरोगनिचयंमुत्रेचदाहोष्मतां
मेहान्विशतिनाशयेच्चसततंप्रीतिप्रदंबृंहणम् ॥ १३॥

એળચી, જટામાંસી, લવીંગ, સુંઠ, પીપળ, નાગરમોથ
ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જઠીમધ, કાળો વાળો, ધો-
ળોવાળો અને દાડિમની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય અ-
નુપાનથી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી હેડકી, કમ-
ળો, પાંડુરોગ, મૂત્રમાં બળતરા અને વીશે પ્રકારના પ્રમેહોનો
નાશ થાય છે અને તે ઉપરાંત ધાતુની પુષ્ટિ થવાથી સર્વદા
મનને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

મદાંમંત્રિતભાસ્કરાહૃતરવેઃકાર્પાસવત્યાકૃત
સ્યૈરંડોદ્ગવૈતલદીપિતરુચેર્દીપસ્યયાવત્સ્થિતિઃ ।।
તાવત્તેમનુજાઃસુરવેનસુરતંકુર્વતુવૃણ્યૈર્મૃતાઃ
કાંતાભિર્મદમત્તદંતિગતિભિઃકામાધિકપ્રૌઢિભિઃ ॥ ૧૪ ॥
(આ શ્લોકનો અર્થ સભ્યતા રહિત નથા અતિશયો-
ક્તિથી પૂર્ણ હોવાથી દાખલ કર્યો નથી.

દ્રાવણનો ઉપાય. (વિષય ૨૯ મો.)

રસેનસમ્યક્મરહટ્ટિકાયાઘૃષ્ટેનસૂતેનસમાશ્લિષ્કેણ ।।
વિલિપ્તલિંગોરમતેયયાસામદોદ્ધતાપિદ્રવતામુપૈતિ ॥ ૧૫ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ પણ સભ્યતા રહિત છે માટે જ-
મને ઇચ્છા હોય તેમણે શાસ્ત્રી પાસેથી સમજી લેવો.

‘મેદ સંબંધી રોગનો’ ઉપાય. (વિષય ૩૦ મો.)

વ્યોષાગ્નિમંથત્રિફલવિઙ્ગૈઃસમંપુરંયોમજતેમનુષ્યઃ ।।
મેદોમરુત્શ્લેષ્મજઘોરરોગાસ્તસ્યાશુસર્વેવિલયંપ્રયાંતિ ॥ ૧૬ ॥

જે માણસ સુંઠ, મરી, પીપળ, અરણી, હરડાં, બેહેડાં
આમળાં અને વાવડીંગ એઓમાં એ સઘળાં બરાબર
શુદ્ધ કરેલો ગુગળ નાખી ત્રણ માસા વજનની ગોળીઆ
બનાવીને ખાય તેના મેદ સંબંધી, વાયુ સંબંધી અને
કફ સંબંધી સઘળા ભયંકર રોગો તુરત નાશ પામી જાય છે.

૧ શરીરમાં મેદ વધી જવાથી અશક્તિ આદિ થવું.

પેટના^૧ રોગનો ઉપાય. (વિષય ૩૧ મો.)

ચુર્ણસંઘેલવળરામઠયોઃસમાનં
ગોમુત્રમિશ્રિતમિદંપિબતાંનરાણામ્ ॥
નાનાવિધાનિજઠરાણિલયંપ્રયાંતિ
ગંગોદકંપ્રણિવતામિવપાતકાનિ ॥ ૧૭ ॥

હે મીત્ર ! જમાણસો મીઠું અને હીંગ સમભાગે
લઘુ તેઓનું ચૂર્ણ કરી ગૌમૂત્રની સાથે પીએ તે માણસોના
અનેક પ્રકારના પેટ સંબંધી રોગો, જેમ ગંગાજળ પીવાથી
પાપો ટળી જાય તેમ ટળી જાય છે.

પેટના સોજનો ઉપાય. (વિષય ૩૨ મો.)

પુનર્નવાદારુમહૌષધાંબુગોમૂત્રસિદ્ધંશ્વયથુંનિહંતિ ॥
તથાકળાશુંઠિગુડોત્થચૂર્ણશોફામશૂલઘ્રમર્જાર્ણહારિ ॥૧૮ ॥
ગવાંક્ષીરંવરામિશ્રંશોફોદરવિનાશનમ્ ॥
ગોમુત્રેણસમાયુક્તંમહિષીણાંપયોથવા ॥ ૧૯ ॥

ઘોળીસાટોડી, દેવદાર અને સુંઠ એ ઔષધોને
કચરી ગોમૂત્રમાં કાઢો કરીને પીવામાં આવે તો તેથી સોજો
મટે છે પીપળ તથા સુંઠના ચૂર્ણને ગોળમાં કાલવીને
ખાવામાં આવે તો તેથી સોજો, આમશૂલ તથા અજીર્ણ મટે
છે. હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાનું ચૂર્ણ ગાયના દુધમાં
ભેળવીને પીવામાં આવે તો તેથી પેટનો સોજો મટે છે.
ભેંશના દુધમાં ગૌમૂત્ર ભેળવીને નિત્ય પીવામાં આવે તો
તેથી પણ એ સોજો મટે છે.

વધરાસનો ઉપાય. (વિષય ૩૩ મો.)

હરતિરબુકતૈલંદુગ્ધયુક્તંનિપીતં
વૃષણજનિતપીડાંનાત્રશંકાવિધેયા ॥

૧ પેટની વૃદ્ધિ, અગ્નિનું મંદપાણ્ય વગેરે એ રોગના લક્ષણ છે.

યવતિલઋતુજન્મૈરંડબીજૈઃસુત્તોષ્ણૈ

હૃરતિરુતવિલેપઃકાંજિકોનપ્રપિષ્ટૈઃ ॥ ૨૦ ॥

એરંડીયું તેલ દુધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી વૃષણની પીડા મટે છે એમાં કાંઈ શક નથી. જવ, તલ, સાટોડી અને એરંડી એઓને કાંજીમાં વાટી ઊનાં કરી વૃષણ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ વધારાસ મટેછે.

ગંડમાલાના^૧ ઉપાય. (વિષય ૩૪ મો.)

સવિશ્વચૂર્ણસ્યતુકાંચનારત્વચઃકષાયસ્યનિષેવણેન ॥

પલાયતેસાકિલગંડમાલાયથામૃગીવ્યાધવિલોકનેન ॥૨૧॥

કંચનારની છાલનો ક્વાથ કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી સેવન કરવામાં આવે તો, જેમ વાધને બેવાથી હરણી ભાગે તેમ તેથી ગંડમાલા ભાગી જાય છે.

મૂલંસિતાયાગિરિકર્ણિકાયામૂલંવિશાલાભવમુગ્રગંધા ॥

ગોમૂત્રપિષ્ટત્રિતયસ્યલેપાત્સોપદ્રવાગચ્છતિગંડમાલા ॥૨૨ ॥

ધોળી ગરણીનાં મૂળ, ઈંદ્રવારણનાં મૂળ અને વજ એ ત્રણ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવામાં આવે તો તેથી ઉપદ્રવસહિત ગંડમાલા જતી રહે છે.

રક્તીપદ (રાક્ષ) નો ઉપાય. (વિષય ૩૬ મો.-)

ગોમૂત્રેણનિશાચૂર્ણસગુડંયઃપિબેત્સસ્થે ॥

વર્ષોત્થંશ્લીપદંતસ્યદદુકુષ્ટંચનશ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

હે મિત્ર ! જે માણસ હળદરના ચૂર્ણને અને ગોળને ગોમૂત્રમાં કાળત્રીને પીએ તેનાં એક વર્ષનો રાક્ષ, દાદર અને ડાઠ મટી જાય છે.

વિદ્રધિ (અંદરનાં ગુમડાં) નો ઉપાય. (વિષય ૩૬ મો.)

વિદ્રધૌરુધિરમોક્ષણંહિતંપંચવલ્કલઘૃતૈશ્ચલેપનમ્ ॥

શિશુમૂલઝરજોતરુત્થિતેવિદ્રધૌમધુચૂતંપ્રશસ્યતે ॥ ૨૪ ॥

૧ ગળા આદિ ભાગો ઉપર થએલા ગાંઠ.

શરીરના અંદરના ભાગમાં ગુમડું થયું હોય તો પ્રથમ લોહી કાઢાડી નાખી તે ઉપર વડ, જીખરો, પીપળો પારશપીપળો અને જાંબુ એઓની છાલ વાટી ધીમાં કાલવીને ચોપડવી એટલે તે મટી જાય છે. સરગવાના મૂળની અંતર છાલનો રસ કાઢાડી મધની સાથે ચોપડવામાં આવે તોપણ તે ગુમડું મટે છે.

ત્રણ તથા ભાંગેલા ભાગના ઉપાય. (વિષય ૩૭ મો.)
પુરપ્રયુક્તસ્ત્રિફલાકષાયોહિતોનરાણાંત્રણપીડિતાનામ્ ॥

આભાવચાવ્યોષસમઃપુરસ્તુભગ્નસ્યસંધાનકરઃપ્રદિષ્ટઃ ॥ ૨૬ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આમળાનો ક્વાથ કરી તેમાં ગુગળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી ત્રણની પીડા મટે છે. ખાવળની છાલ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી પીપળ અને તે સર્વ બરાબર ગુગળ એઓની ગોળી બનાવી અનુપાનસહિત ખાવામાં આવે તો તેથી ભાંગેલો ભાગ સંધાર્જી જાય છે.

નાડીત્રણ અને ભગંદરના ઉપાય. (વિષય ૩૮ મો.)

ફલત્રિકવ્યોષસમઃપુરસ્તુઘૃતેનનાડીત્રણરોગહારી ॥

મગંદરેપ્રાક્રુધિરસ્યમોક્ષસ્તતોત્રણોક્તોવિધિરેષયુક્તઃ ॥ ૨૬ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપળ અને એ સઘળાં બરાબર ગુગળ એઓને એકઠાં કરી ધીની સાથે ખાવામાં આવે તો નાડીત્રણ મટી જાય છે. ભગંદર થયું હોય તો પ્રથમ લોહી કાઢાડી નાખી પછી તેના ઉપર, ત્રણની ચિકિત્સા કરવી એટલે ભગંદર મટી જાય છે.

આંદી અને લિંગ ઉપર પડીગએલા ચીરાના ઉપાય.

(વિષય ૩૯ મો.)

મોચારસંપૂર્ણવિભૂતિકાંચકોલત્વચંનિર્મલશંખજીરમ્ ॥

પિપ્પોપદંશેખલુનિક્ષિપેતત્ર્યહેણરોગંસકલનિહંતિ ॥ ૨૭ ॥

૧ નાડી સુધી પહોંચેલો ત્રણ 'કે' જેથી નાળું થઇ જાય છે.

ભોયરસ, સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલ અને ઘોળું શંખજૂં એઓનું ચૂર્ણ કરી ચાંદી ઉપર ભરભરાવ વામાં આવે તો તેથી ત્રણ દીવસમાં સઘળો રોગ ટળી જાયછે,

આદિત્યમૂલદરદાલ્લકધૂમદાનાત્
 સ્યાતુંબિભેતિસકલાપ્યુપદંશર્પીઢા ॥
 શ્વશ્રૂજનૈર્બહુતરંપરિવોધિતાપિ
 લઘ્વીયથામિયતમારમણેનરંતુમ્ ॥ ૨૮ ॥

આકડાનાં મૂળ, હીંગળો અને અકલકરો એઓનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો તેથી ચાંદી સંબંધી સઘળી પીડા મટી જાય છે. જમ * * * તેમ ચાંદીનો પીડા એ ધુમાડાની સામે ઉભવામાં બીજો છે.

હયમારજટાલેપાદુપદંશોવિનશ્યતિ ॥

શુકદોષેપ્યસૃઙ્મોક્ષોજલૌકોભિઃપ્રશસ્યતે ॥ ૨૯ ॥

કણેરનાં મૂળીઆનું લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પણ ચાંદી મટે છે. લિંગ ઉપર ચીરા પડી ગયા હોય તો જળો લગાવીને લોહી કાઢાડવું એટલે તે દરદ મટી જાય છે.

કોઠનો ઉપાય. (વિષય ૪૦ મો.)

પીત્વાસદુગ્ધંશુચિગંધચુર્ણંકુષ્ઠાવલીચંચલતાંબિભર્તિ ॥

ચકોરેનેત્રાકુચપક્ષકોશંદૃષ્ટ્વાનરાણામિવચિત્તવૃત્તિઃ ॥૩૦ ॥

શુદ્ધ કરેલા ગંધકનું ચૂર્ણ દુધનીસાથે પીવામાં આવે તો તેથી અનેક પ્રકારના કોઠ ટળી જાય છે. જમ સ્ત્રીના સ્તનરૂપી કમળકોશને બેવાથી કામી પુરૂષોની ચિત્તવૃત્તિ ચંચલ થઇ જાય છે તેમ ઉપર કહેલા ઔષધથી કોઠની પંક્તિ ચંચલ થઇ જાય છે.

ગંધંસુતંશિલાલૌમરિચમપિનિશાયુગ્માર્સેદૂરતુત્થા

દદુદ્ધોબાકુચીતજ્જરણયુગમિદંનિબુતોયાજ્યાયુક્તમ્ ॥

લૌહેલૌહેનમર્ચપ્રહરમિતમથોહંતિમાહેશ્વરાख्यं

દદ્ધુંકંઢૂંચપાર્માંહરદ્વપટર્લીસંસ્મૃતઃપાતકાનામ્ ॥ ૩૧ ॥

ગંધક, પારે, માણસીલ, હરતાલ, મરી, હળદર, દાડ-
હળદર, સિંદૂર, મોરચુથુ, કુવાડીઆનાં ખીજ, ખાવચી, જીરું
અને કાલીજીરી એઆનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ
કરી ધી નાખીને લોઢાના પાત્રમાં લોઢાના દસ્તાથી એક
પોહોર સુધી તેનું મર્દન કરવું. પછી એ ઔષધ અંગપર
ચોપડવામાં આવે તો, જમ સદાશિવના સ્મરણથી પાપના
આધ ટળે છે તેમ તેથી દાદર, ખરજ અને ખસ ટળી જાય
છે. આ રસનું નામ 'માહેશ્વર' છે.

મૂલંસિતાયાગિરિકર્ણિકાયાજલેનપિપ્પાકુરુતેપ્રલેપમ્ ॥

સુશ્વેતકુઠુંકિલતસ્યગંતુંમાસાત્પ્રયત્નંકુરુતેનિતાંતમ્ ॥ ૩૨ ॥

ઘોળી ગરણીનાં ખીજ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ
કરવામાં આવે તો એક મહીનાની અંદર માણસનો ઘોળો
કોઠ ટળી જાય છે.

ઉદ્દર્દકોટનો * ઉપાય. (વિષય ૪૧ મો.)

ગુદેનંદીપ્યંભજતેનરોયઃપથ્યેનયુક્તઃકિલસપ્તરાત્રમ્ ॥

ઉદ્દર્દકોટોવિલયંપ્રયાતિનરસ્યતસ્યાપિનકાપિશંકા ॥ ૩૩ ॥

જે માણસ યોગ્ય રીતે પથ્ય પાળીને સાત રાત
સુધી ગોળમાં ભેળવીને અજમા ખાય તે માણસનો ઉદ-
ર્દકોટ નાશ પામી જાય છે એમાં કશી શંકા નથી.

અમ્ભપિત્ત (ખાટી ઉલટી) નો ઉપાય. (વિષય ૪૨ મો.

ભૂર્નિબર્નિબત્રિફલાપટોલવાસામૃતાપર્પટમાર્કવાણામ્ ॥

કષાયકોમાશિકસંપ્રયુક્તોનિહંતિસોપદ્રવમામ્લપિત્તમ્ ॥ ૩૪ ॥

કરીઆતું, લીંબડાની છાલ, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં,
પરવલ, અરડૂસો, ગળો, ખડસલીયો અને ભાંગરો

એઓનો ક્વાથ કરી મધની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ઉપદ્રવો સહિત અલ્પમિત્ત મટે છે.

રતવાનો ઉપાય. (વિષય. ૪૩ મો.)

પિચ્ચમંદપટોલતોયદાનાંકથિતંસપ્તદિનંસખેપિબત્વમ્ ॥

અલસંકુમાત્રમંદબુદ્ધેયદિતેસર્વવિસર્પનાશનેચ્છા ॥ ૩૬ ॥

હે મિત્ર ! લીંપડાની છાલ, કડવા પરવલ અને નાગ-રમોથ એઓનો ક્વાથ સાત દિવસ સુધી પીવામાં આવે તો તેથી રતવા જેવા સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. માટે જો તારે એવા રોગોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા હોય તો એ ઔષધ કરવામાં મૂખિતાથી આળસ કરીશ માં.

નિશાદ્વયંવ્યાઘ્રિશિરીષમાંસીઘ્રઘ્નીનૈલાજલચંદનાદ્યૈઃ ॥

દશાંગલેપોજ્વરશોફકુષ્ઠવિસર્પશુષ્કેધનજાતવેદાઃ ॥ ૩૬ ॥

આંખાહળદર, દાડહળદર, ભોરીંગણી, સરસડીયો, જટામાંસી, જઠીમધ, તગર, એળચીનાદાણા, વાળો અને ચંદન એઓનું ચુર્ણ કરી લેપન કરવામાં આવે તો તેથી તાવ, સોજા, કાઢ અને રતવાની જાતના રોગ મટે છે. આ દશાંગ નામનો લેપ ઉપર કહેલા રોગોરૂપી સુકાં લાકડાંઓમાં અગ્નિરૂપ છે.

વિસ્ફેટકનો ઉપાય. (વિષય ૪૪ મો.)

કીર્ત્તનશીતલાદેવીસ્તોત્રમંત્રસ્યત્કૃતમ્ ॥

ઇદમેવૌષધંમુખ્યંવિસ્ફોટકવિનાશનમ્ ॥ ૩૭ ॥

શીતલાદેવીના સ્તોત્રરૂપ મંત્રનો જપ કરવો એજ વિસ્ફેટકનો નાશ કરવાનું મુખ્ય ઔષધ છે.

ઓરીનો ઉપાય. (વિષય ૪૫ મો.)

પટોલતિક્તાવૃષનિબમુસ્તાછિન્નારજોયાસકિરાતકાનામ્ ॥

આમાંમસુરીશમયેષ્વપ્કાંવિશોધયેત્સત્યમયંકષાયઃ ॥ ૩૮ ॥

પરવળ, કડુ, અરકુસો, લીંબડો, નાગરમોથ, ગળો ખડસલીયો, ધમાસો અને કરીયાતું એઓનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તેથી કાચી અને પાકી બન્ને પ્રકારની ઝોરી અને તેની જાતના રોગ શાંત થાય છે. એમાં સંશય નથી.

ક્ષુદ્રરોગોના ઉપાય. (વિષય ૪૬ મો.)

ક્ષુદ્રરોગેષુસર્વેષુક્ષુદ્રોપાયૈશ્ચિકિત્સનમ્ ॥

ચિકિત્સકાઃપ્રકુર્વંતુસુગમત્વાદુપેક્ષિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

વૈદ્યાએ સઘળા ક્ષુદ્રરોગોના ઉપાયો ક્ષુદ્રપ્રકારોથીજ કરવા જોઈએ. એ ઉપાયો સુગમ હોવાથી અહીં લખવાનું માંડી વાળીયે છીએ.

મોહોડાના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૭ મો.)

દ્રાક્ષાદાર્વીયાસપથ્યઽક્ષધાત્રીછિન્નાજાતોપ્લવાનાંકષાયઃ॥
ક્ષૌદ્રોદ્રિક્તોઽંતિગંદૂષયુચ્યાપાકંવક્રાંભોજસંસ્થંમહાંતમ્ ॥ ૪૦

કાળી ધ્રાખ, દારૂહલદર, ધમાસો, હરડે, બેહડાં, આં-મળાં, ગળો, અને બુધનાં પાનડાં એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખીને તેના ડોઝળા કરવામાં આવે તો તેથી ગમે તેવું મોહોડું પાકી ગયું હોય તે શાંત થાય છે.

ગળાના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૮ મો.)

પાઠાવિષાદારુર્કલિંગમુસ્તાતિક્તાકષાયંમધુસંપ્રયુક્તમ્ ॥

ગામુત્રસિદ્ધમનુજાઃપિબંતુગલોદ્રવવ્યાધિષુસર્વજેષુ ॥ ૪૧ ॥

કાળીપાડ, અતિવિષ, દારૂહળદર, ઇંદ્રજવ, નાગર-મોથ અને કડુ એઓનો ગોમુત્રમાં ક્વાથ કરી મધ નાખી-ને પીવામાં આવે તો તેથી ગળાની અંદરના સઘળા પ્રકાર-ના વ્યાધિઓ દૂર થાય છે

દાંતના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૪૧ મો.)

આઢવ્યાદલમધ્યગાન્સુમતિમાન્ભલ્લાતકાન્મૃન્મયે
પાત્રેસ્થાપ્યવિધાયપાવકમધઃપ્રજ્વાલયેદુક્તિતઃ ॥
તદ્ભૂત્યસ્વિલદંતઘર્ષણમિદંકુર્વંતુલોકાઃસદા
યોગોયંકિલદંતરોગમદમૃન્મત્તેમકંઠીરવઃ ॥ ૪૨ ॥

માટીના પાત્રમાં તુવરની દાળ પાથરી તે ઉપર
ભીલામાં મુકી નીચે અગ્નિ સળગાવી યુક્તિથી તેઓને
શેકીને રાખ કરવી. એ રાખથી એ સઘળા દાંતોને નિત્ય
ઘસવામાં આવે તો તેથી દાંત સંબંધી સઘળા રોગ મટે છે.
જમ સિંહ મદોન્મત્ત હાથીઓને તોડે છે તેમ આ ઉપાય
દાંતના પ્રખલ રોગોને પણ તોડે છે.

કાનના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૫૦ મો.)

પક્ષોયસ્મિન્વૃશ્ચિકઃપ્રાણહીનઃકર્ણેતૈલંતત્સર્વેપૂરયત્વમ્
एतत्तेलस्पर्शमात्रेणसखंसद्योનાશंकर्णरोगाःप्रयांति ॥૪૩॥
હે મિત્ર ! જમાં મરેલો વીછી પકાવેલો હોય એવું
તેલ કાનમાં નાખવામાં આવે તો તેલનો સ્પર્શ થતાંજ કા-
નના સઘળા રોગો તુરત નાશ પામે છે.

નાકના રોગના ઉપાય. (વિષય ૫૧ મો.)

વિડંગયષ્ટીસુરદારુસિંધુકદુત્રિકૈઃસાધિતમાશુતૈલમ્ ॥
નાસામયઘ્નકથિતંમુર્નીદ્રઃસર્વેત્વમેતત્કુરુશીઘ્રમેવ ॥ ૪૪ ॥
વાવડીંગ, જઠીમધ, દેવદાર, સિંધાલૂણ, સુંઠ, મરી
અને પીપળ એઓનું તેલ કરી નાકમાં ટીપું નાખવામાં
આવે તો તેથી તુરત નાકના રોગ મટે છે એમ મુનિઓએ
કહેલું છે માટે હે મિત્ર ! તું એ પ્રમાણે તુરતજ કરજે.

દાડિમીકુસુમતોયનાવનમિસ્યાદિ ॥ ૪૫ ॥

દાડિમના ફૂલનો રસ કાઢાડી નાકમાં નાખવામાં
આવે તો તેથી નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ પડે છે. તેમજ

અડદનો લોટ અને પીતામરની રાખ પાણીમાં કાલવીને માથાપર ચોપડવામાં આવે તો તે પણ હિતકારી થાય છે.

નેત્રના રોગના ઉપાય. (વિષય ૫૨ મો.)

શિયુપલ્લવરસઃસમાશ્લિકોઽંતિર્સર્વનયનામયાંસ્તથા ॥

દ્વારિકાંજનહરીતકીપદુદાર્વિકાભવવિલેપનંબહિઃ ॥ ૪૬ ॥

મધની સાથે સરગવાનાં પાનડાનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેથી નેત્રના સ્વથના રોગ મટે છે. ગેરૂ, સુરમો, હરડે, સિંધાલૂણુ અને દારૂહળદર પાણીમાં વાટીને તેનું નેત્રથી બાહ્ય લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પણ નેત્રના રોગ ટળે છે.

પથ્યાવિભીતધાત્રીણાંત્રીજૈસ્ત્રિદ્વયેકભાગિકૈઃ ॥

વર્તિર્નેત્રાંજિતાઽંતિર્પ્રકોપંદારુણદંશોઃ ॥ ૪૭ ॥

ત્રણ ભાગ હરડે, બે ભાગ બેહેડાં અને એક ભાગ આમળાનું ચૂર્ણ કરી તેની ગોળી નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો આંખો બહુ દુખતી હોય તે પણ મટી જાય છે.

રસકંસૈંધવંતુત્થંટંકણંકટુકત્રયમ્ ॥

મર્દયેન્નિબુનીરેણવટીછાયાવશોષિતા ॥ ૪૮ ॥

અંજિતામધુનાનેત્રેનેત્રરોગવિનાશિની ॥

રુક્ત્વમર્બુદંપુષ્પંદુર્માસંતિમિરાર્જુને ॥ ૪૯ ॥

પટલંનેત્રવાતંચકાચંબિંદૂદ્કાનિચ ॥

અન્યાનપિમહારોગાન્નાશયેદ્રસકેશ્વરઃ ॥ ૫૦ ॥

ખાપરીયો, સિંધાલૂણુ, શેકલું મોરથુથુ, ટંકણુ-ખાર, સુંઠ, મરી અને પીપળ એઓને લીંબુના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે ગોળી છાયામાં સુકાવવી. આ ગોળી મધમાં ધસીને નેત્રમાં આંજવામાં આવે તો તેથી નેત્રના રોગ મટે છે. આ 'રસકેશ્વર' નામની ગોળી નેત્રના રક્ષણને, ઉદ્ધેશણને, માંસ વધતું હોય તેને, કુલાંને, તિમિરને, કાળા ડોળામાં ઘોળાશ વધતી જતી હોય તેને,

પડળને, નેત્ર વાયુને, પાણી આડું આવી ગયું હોય તેને, પાણીનાં ટીપાં પડતાં હોય તેને અને બીજાં પણ મોટા રોગોને મટાડે છે.

માથાના રોગના ઉપાય. (વિષય ૫૩ મો.)

છિન્નાકિરાતત્રિફલાત્રિયામાતિક્તાકષાયોગુડસંપ્રયુક્તઃ ॥
શિરઃશિરોર્દશ્રવણાભિદંતશ્ચશંખશૂલ્લાનિનિહંતિસઘઃ ॥૫૧॥
સૂર્યાધિવર્તદ્વિજપાતશુક્રનક્તાંધ્યચક્ષુઃપટલાનિચૈવ ॥
નસ્યંતુગુંજાભવમૂલકસ્યશિરોર્દશૂલેકિલરામબાળઃ ॥૫૨ ॥
ઈન્દ્રમૂલૌષધશિ મુમૂલપટોલપાઠામયદદુનિઘ્રૈઃ ॥

ધાન્યામ્લપિષ્ટૈર્વિહિતઃપ્રલેપઃસંપૂર્ણમૂર્દ્ધામયકાલરાત્રિઃ ॥૫૩॥
ગળો, કરીયાતું, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર અને કડુ એએઓનો ક્વાથ કરી ગોળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી માથાના શૂળ, આધાશીશી, કાનનાં શૂળ, નેત્રનાં શૂળ, દાંતનાં શૂળ, ભમરનાં શૂળ, ભમર તથા કાનના મધ્ય ભાગનાં શૂળ, શૂર્યાવત્ત,^૧ દાંતનું પડવું, કુલુ, રાત અધાપણું અને પડળ એએઓનો તુરત નાશ થાય છે. ચણાઠીના ઝાડનાં મૂળ પાણીમાં ધસીને તેનું નાકમાં ટીપું નાખવું એ આધાશીશી ઉપર રામબાણ જોવો ઉપાય છે. એરડાનાં મૂળ, સુંઠ, સરગવાનાં મૂળ, પરવલ, કાળીપાડ, કઠ અને કુવાડીઆનાં મૂળ, એએઓને કાંજમાં વાટી માથાપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી માથાના સઘળા રોગ મટે છે. આ ઉપાય માથાના રોગોને કાલરાત્રિ સમાન છે.

इति अहंमदनगरस्थितमाणिकभट्टवैद्यपुत्रंमोरेश्वरकृते
वैद्यामृते तृतीयालंकारः ॥ ३ ॥

इतिश्री अहमदनगरना रेहेवाशी भाषिकभट्टवैद्यना पु-
त्रं मोरेश्वरे रयेला वैद्यामृतनो त्रीजेअलंकार संपूर्ण.

^૧ બપોર સુધી માથું વધારે વધારે દુખે અને બપોર પછી તે દુઃખ ઓછું પડતું જાય એ રોગ.

અલંકાર યોથો.

સ્ત્રીના રોગોનો ઉપાય. (વિષય ૬૪ મો)

વૃષદારુનિશાકિરાતભલ્લીરસજાંભોધરવિલ્વજઃકષાયઃ ॥
મધુનામધુરોક્તોનિહંતિવિવિધાનિપ્રદરાણિકામિનીનામ્ ॥૧

અરડુસાનાં પાનડાં, ઘરડુ/ઘર, કરીયાતું, બીલામાં
રસાંજન, નાગરમોથ અને બીલાં એઓનો ક્વાથ કરી
મધથી મીઠો કરીને તે પીવામાં આવે તો સ્ત્રીઓના અનેક
પ્રકારના પ્રદર રોગ મટી જાય છે.

દુગ્ધપ્રયુક્તાશ્વપુરીષપાનાદસૃગ્દરંતિષ્ઠતિનૈવસત્યમ્
કંદર્પરુપેપિનિતાંતર્ષદેકાંતિયથામાનસમંગનામામ્ ॥ ૨ ॥

ઉંદરની લીંડીઓ દુધમાં ઘોળીને પીવામાં આવે
તો તેથી જમ * * * * * તેમ
સ્ત્રીઓનો પ્રદર રહેતો નથી એ સત્ય વાત છે.

વિપુષાઘૃતસંયુતામૃગાક્ષીપ્રદરંશૂલયુતંનિરાકરોતિ ॥

પ્રથમેસુરતેયથાનવોદાપ્રિયહસ્તંબતનીવિષુપ્રયુક્તમ્ ॥૩ ॥

જમ * * * * * તેમ
ધીની સાથે ખાવામાં આવેલું વિપુષાનું ^૧ ચૂર્ણ સ્ત્રીઓના
શૂળવાળા પ્રદર રોગને દૂર કરી નાખે છે.

વંઙ્યાઃપ્રિયાનૈવસુખાયયસ્માદ્દામિતાસાંકમપિપ્રયોગમ્ ॥

પલાશબીજસ્યમર્ષીજલેનપીત્વાસર્ગર્ભાલલનાભવંતિ ॥ ૪ ॥

(આ શ્લોકનો અર્થ વાંચનારા સજ્જનોને પસંદ ન પડે
તેવો હોવાને લીધે દાખલ કરેલ નથી.)

પીત્વાતંદુલતોયેનતંદુલીયજટાંકૃતો ॥

પતઙ્ગર્ભાચયાનારીશ્ચિરગર્ભાપ્રજાયતે ॥ ૫ ॥

૧ વિપુષા એટલે પલાશો એમ કેટલાએક વૈદ્યોનો મત છે.

જે સ્ત્રીનો ગર્ભ પડી જતો હોય તેણે તાંદળજની લાજીના મૂળને ચોખ્ખાના ઘોણુમાં વાટીને પીવું એટલે તેનો ગર્ભ સ્થિર રહેશે.

મનોરમાયાઃકિલગર્ભવસારક્તંસવેચ્છેદ્વહુલંતુયસ્યાઃ ॥

પારાવતીયંસહસાપુરીષંતાંપાયયેત્તંદુલતાંયમિશ્રમ્ ॥ ૬ ॥

જે ગર્ભવાળી સ્ત્રીને વારંવાર લોહી સ્રવતું હોય તેને જે તુરત પારેવાની ચરક ચોખ્ખાના ઘોણુમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો એ પીડા મટી જાય છે.

શર્કરાયવતિલૈઃ સમાંશકૈર્માસિકેણસહમક્ષિતંસ્ત્રિયઃ ॥

નાસ્તિગર્ભપતનોદ્રવંભયંપાપમીતિરિવતીર્થસેવનૈઃ ॥ ૭ ॥

સાકર, જવનો સાતુ અને તલ એઓને સમભાગે લઈ મધની સાથે ખાવામાં આવે તો, જેમ તીર્થના સેવનથી પાપનો ભય રહેતો નથી તેમ સ્ત્રીને ગર્ભ પડી જવાનો ભય રહેતો નથી.

વૃષસ્યમૂલંયદિનાભિયોનૌપ્રલેપિતંસ્ત્રીઙ્ગટિતિપ્રસૂતે ॥

તથાકટિસ્થઃકદલીસુકંદોવેગાત્પ્રસૂતિકુરુતેંગનાનામ્ ॥ ૮ ॥

ચરડૂસાના મૂળને વાટીને જે નાભી તથા યોનિ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો સ્ત્રી તુરત જણે છે. તેમજ કંઠના કંદને કેડમાં રાખવામાં આવે તો પણ સ્ત્રી તુરત જણે છે.

વિડોપકુંચીવૃષકોપકુલ્યાવચોષણગ્રંથિકનાગરણામ્ ॥

કલ્કઃસુસ્વોષ્ણેનજલેનપીત્તઃશૂલાનિયોનિપ્રમસાનિહંતિ॥૯॥

ખીડલૂણુ, ખાખચી, ચરડૂસાનાં મૂળ, પીપળ, વજ્રમરી, પીપળીમૂળ અને સુંઠ, એઓનો કલ્ક (ચટણી) કરી જરા ઉના પાણીથી પીવામાં આવે તો યોનિનાં શૂળ મટી જાય છે.

શુંઠીરુબુકમૂલાભ્યાંપ્રલેપોભગશૂલનુત્ ॥

તથાસંકોચનંચૂર્ણમૃત્સ્નામાયફલોદ્રવમ્ ॥ ૧૦ ॥

સુંઠ તથા એરડાના મૂળ વાટીને ચોની ઉપર ચોપ-
ડવામાં આવે તો ચોનીનાં શૂળ મટે છે. * *

મૃતપ્રિયાપ્રોષિતભર્તૃકાવાસુખેનસર્વૈઃમુરતંકરોતુ ॥

પશ્ચાદ્ગેસૈંધવદોપ્યતૈર્લૈરગર્ભદાંપોટલિકાંદધાતુ ॥ ૧૧ ॥

(અસભ્યતાના ડરથી આ શ્લોકનો અર્થ

છાપવે હુરસ્ત ધાર્યો નથી.)

જાતાસગર્ભેવયદાતદાસાગર્ભસ્યપાતંસહસાકરોતુ ॥

સદુગ્ધર્હિંગુંમુફલાશર્બીજમર્ષીંપ્રપીત્વાનનુગોપ્યમેતત્ ॥ ૧૨ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ પણ અસભ્યતાના ડરથી

પ્રસિદ્ધ કર્યો નથી.

સ્તનના રોગનો ઉપાય. (વિષય ૬૬ મો.)

ઈંદ્રવારુણિકામૂલલપોદ્યાતિકુચવ્યથા ॥

તથાકુમારિકાકંદહરિદ્રાલેપનાદપિ ॥ ૧૩ ॥

ઈંદ્રવારુણનાં મૂળ પાણીમાં વાટીને સ્તન ઉપર
ચોપડવામાં આવે તો સ્તનની પીડા શાંત થાય છે. કુંવા-
રનો કંદ અને હળદર વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી
પણ સ્તનની પીડા હુર થાય છે.

વિદારકાકંદરસઃસદુગ્ધઃશતાવરીવાકુરુતેગનાનામ્ ॥

સદુગ્ધમક્તાશનતત્પરાણાંપયોધરાૈર્પ્રાજ્યપયઃસમુદ્રૌ ॥ ૧૪ ॥

વિદારીકંદનો રસ દુધની સાથે પીવામાં આવે
અથવા શતાવરીનું ચૂર્ણ દુધમાં નાખીને પીવામાં આવે
અને દુધલાતનું પથ્ય કરવામાં આવે તો સ્તન-
માં દુધની બહુ વૃદ્ધિ થાય છે.

બાળકના રોગનો ઉપાય (વિષય ૬૬ મો)

બાલકંધાતકીરોગ્રંબિલ્વંચગજપિપ્પલી ॥

મધુમિત્રૌકાથલેહૌબાલાંતીસારનાશનૌ ॥ ૧૫ ॥

વાળો, ધાવણીનાં ફુલ, લોદર, ખીલું અને ગજપી-
પળ એઓનો ક્વાથ અથવા ચૂર્ણ કરી મધ નાખીને ખાળ-
કને દેવામાં આવે તો તેથી ખાળકનો પાણી જીવો ઝાડો બંધ
પડે છે.

કૃષ્ણારુણાશ્રંગિપયોધરાણાંસચૂર્ણિતંમાક્ષિકસંપ્રયુક્તમ્ ॥
શિશોર્જ્વરછર્ધતિસારકાસશ્વાસન્નમેતત્સમુદાહરંતિ ॥ ૧૬ ॥

પીપળ, મજ્જી, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથ એ-
ઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ખવરાવવામાં આવે તો
તેથી ખાળકના જ્વર, ઉલટી અતિસાર, ઉંધરસ અને
શ્વાસ મટે એમ વૈદ્ય લોકો કહે છે.

ઝેરના ઉપાય (વિષય ૫૭ મો)

તુત્થગંધરસરાત્રિકંઠૈર્વૈણિતોયપરિમર્દયેદ્દઢે ॥
હંત્યયંવિષહરોનરાંબુનાસ્થાવરંતદનુજંગમંવિષમ્ ॥ ૧૭ ॥

મોરથુથુ, ગંધક, પારો, હળદર અને ફુલવેલો ટંક-
ણખાર એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલના રસની ખુબ
ભાવના ૬૪ જર જવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી
માણસના મુત્રમાં ચોળીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી
સોમલ તથા અક્રીણ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સર્પ આદિ
જંગમનું ઝેર પણ અવશ્ય મટે છે.

વિરેચન (વિષય ૫૮ મો.)

હિંગૂલટંકણવરાત્રિકટૂગ્રંગધા
બાલ્કીકદીપ્યયુગૈન્ધવવેલ્લદંત્યાઃ ॥

સર્વૈઃસમોનિગદિતોજયપાલભાગઃ

સર્વંતુનિંબુસલિલેનવિમર્દ્યમેતત્ ॥ ૧૮ ॥

ગુંજાપ્રમાણવટિકોષ્ણજલેનગુલ્મ-

પાંડુક્ષયશ્વસનકાસબલાસમેહાન્ ॥

આધ્માનશૂલગુદજોદરવન્દિમાંઘ-

વિષ્ટંભકુષ્ટકૃમિરુક્ષપ્રભૃતિભિહંતિ ॥ ૧૯ ॥

હિંગળો, શેકેલો ટંકણખાર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં
સુંઠ, મરી, પીપળ, વજ, હિંગ, અજમા, અજમોદ, સિંધા-
લુણ, વાવડીંગ, નેપાળાનાં મૂળ અને તે સર્વ બરાબર
નેપાળો^૧ લઘુ એએને લિંબુના રસમાં વાટીને ચણોઠી
જવડી ગોળોએ કરવી. એ ગોળી બે ઉના પાણીની સાથે
ખાવામાં આવે તો તેથી ગોટા, પાંદુરોગ, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધ-
રસ, કફ, પ્રમેહ, આક્રેશ, શૂળ, ગુદના રોગ, અગ્નિની
મંદતા, દસ્તની કબજીયત, કોઠ અને કૃમિનો રોગ ઇત્યાદિ
મટી જાય છે.

ઉપસંહાર

મોરેશ્વરેણભિષજાનગરાસ્થિતેન
વૈદ્યામૃતંકૃતમિદંબહુધાવિચાર્ય ॥

વૈદ્યાસ્તૈવકૃપયાપરિપાલયંતુ

સમ્યક્સનાતનવિચારવિશારદાયે ॥ ૨૦ ॥

અહમદનગરના રહેવાશી મોરેશ્વર વૈદે બહુ બહુ
વિચાર કરીને આ વૈદ્યામૃત નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે માટે
જુના વિચારોમાં ચતુરતા ધરાવનારા વૈદ્ય લોકોએ કૃપા કરી
આ ગ્રંથનો સંગ્રહ કરવો.

અનુભવાત્કતિચિત્કતિચિગ્દુરોઃ

કતિચશાસ્ત્રભવાન્નવમર્જિતાઃ ॥

ઈહમયાભિષજાંહિતમિચ્છતા

નિગદિતાઃશુચિયોગગણાઈમે ॥ ૨૧ ॥

મેં વૈદ્ય લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છા રાખી આ ગ્રં-
થમાં પવિત્ર યોગના સમૂહ જ્યાં કેટલાએક ઉપાયો અનુ-
ભવથી લખ્યા છે, કેટલાએક ગુરૂની પરંપરા પ્રમાણે લખ્યા
છે અને કેટલાએક શાસ્ત્ર ઉપરથી લખ્યા છે.

૧ નેપાળાને ભેસના જાણમાં પ્રથમ શુદ્ધ કરી લેવો જોઈએ.

અમાદશુદ્ધંગદિતંયદિસ્યાદો-

ષોનકશ્ચિન્મમભાવનીયઃ ॥

મૂલોકજન્માસ્વિલોકધર્મ-

બ્રાંતિઃપરંદૂષણમેતદસ્તુ ॥ ૨૨ ॥

જે કાંઈ બ્રાંતિને લીધે મારાથી અશુદ્ધ લખાઈ ગયું હોય તો તેમાં કોઈ રીતે ગારો દોષ નહીં ગણવો પણ પૃ-
થ્વી પર જન્મેલા સર્વ લોકોમાં બ્રાંતિ નામનો જે એક ધ-
ર્મજ રહ્યો છે તેનોજ એ દોષ ગણવો.

મોમોવૈદ્યસુતાઃશૃણુધ્વમધુનાસૌભાગ્યદંકીર્તિદં

પાપક્ષાલનમંત્રતંત્રવિદિતમાન્યંમદીયંવચઃ ॥

ય્યંસન્મનસાચિકિત્થિતવિધૌહિત્વાદુરાશાંપરાં

શંમોવિશ્વપતેત્વર્પણમિદંભૂયાદિતિધ્યાયત ॥ ૨૩ ॥

હે વૈદ્યાના પુત્રો ! હવે એક માટું માનવા યોગ્ય,
સૌભાગ્ય આપનાર કીર્ત્તિ આપનાર અને પાપોનો નાશ કર-
વામાં મંત્ર તંત્ર જેવું વચન સાંભળો કે તમે મનમાં
પ્રોઠપણું રાખી વૈદ્યપણું કરતાં તમામ નીચ આશા
છોડી દધને “હે શંભો ! હે વિશ્વનાથ ! આ સધળું આપને
અર્પણ હોજે” એમજ ચિંતન કર્યા કરજો.

હુતાશનાકાશરસેંદુયુક્તેસંવત્સરેદુર્મતિનામભાજિ ॥

વૈદ્યામૃતંનામદધાનવૃષ્ણંથઃસ્મરારેકૃપયાસમાપ ॥ ૨૪ ॥

આ વૈદ્યામૃત નામનો ગ્રંથ શાકે ૧૬૦૩ દુર્મતિ ના-
મના સંવત્સરમાં સદાશિવની કૃપાથી સમાપ્ત થયો છે.

॥ इति श्रीमदहंमदनगरस्थितमाणिक्यमहात्मजमोरेश्वर-
विरचितेवैद्यामृतेचतुर्थोलंकारःसमाप्तिमगमत् ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इति श्री अहमदनगरना रेहेवाशी भाणुकभट्ट वैद्यना
पुत्र मोरेश्वरे रयेला वैद्यामृतनो योथो अलंकार संपूर्ण.

વૈદ્યામૃતનું ગુજરાતી ભાષાંતર સમાપ્ત.

વ્યાધિ રોધ વિદ્યા.

અનાવનાર

વૈવશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

અમનગર

આવૃત્તિ ચોથી.

મુંબઈ

ફોર્ટ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં
સેન્ટ્રુએલ હાઇગ પ્રીટરે છાપ્યું છે.

સંવત ૧૯૪૫-સને ૧૯૮૯.

પ્રસ્તાવના.

હમણાં આપણી આર્યપ્રજ્ઞ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા શરીર સંરક્ષણના નિયમોને વિસારી મૂકી સ્વચ્છંદપણે વરતે છે તેથી પ્રજ્ઞનો ધણો ભાગ નબળા બાંધાનો રોગથી પીડિત અને અવ્યસ્થિત આચારવાળો જોવામાં આવે છે; તેટલામાટે શરીર સાચવવાના નિયમોનું જ્ઞાન થાય ને તે પ્રમાણે વરતી આપણી આર્યપ્રજ્ઞ પ્રાચિન શૌર્ય, બળ તથા નીતિ પુનઃપ્રાપ્ત કરે એવા હેતુથી પ્રતિદિન પાઠ કરવા જેવું આ નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

ધાતુ અને રસાયણ પ્રયોગથી ઔષધો બનાવવાં એ કામ કઠણ છે, અને તે હુશીઆર વૈદ્યશાસ્ત્રીઓથીજ માત્ર બની શકે છે. પણ નાના ગામડામાં સારા વૈદ્યની સહાયતા મળી શકતી નથી અને લોકોને ઘણી મુસીબત વેઠવી પડે છે તેથી ગામડાના સાધારણ લોકો પણ ગાંધીને લાંથી મળતાં ઓસડીઆંથી દવા હાથે બનાવી દરદ શાંત કરવાને શક્તિમાન થાય એવા હેતુથી આ નાનાં પુસ્તકની અંદર ઘણાં સાધારણ પણ ચમત્કારિ ઔષધો દાખલ કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકની અંદર જે જે નિયમો તથા ઔષધો દાખલ કરવામાં આવેલ છે તે સઘળા આપણા પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથો તથા અંગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

કર્તા.

વ્યાધિ રોધ વિદ્યા.

શરીર અને જીવ એ બન્નેનો સંબંધ એ જીવન, અને જીવન તથા કાળ એ બન્નેનું એકત્વ એ આયુષ્ય એ આયુષ્યને વૃદ્ધિ તથા નાશ કરનારા પદાર્થ, ગુણ અને કર્મ એઓનું યથાસ્થિત જ્ઞાન મેળવી તે પદાર્થ, ગુણ અને કર્મના સેવન તથા ત્યાગથી નિરોગી થઇ લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવું એજ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય કર્મ છે ; કારણ કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાને આયુષ્યની જરૂર છે. ઘણાં મનુષ્યો એમજ માને છે કે આયુષ્યમાં વધારો અથવા ઘટાડો કરવા કોઇ સમર્થ નથી, પણ આ વિષય ઉપર જરા બારીકાઈથી વિચાર કરતાં એમ નિઃસંદેહ જણાય છે કે જો શરીરને બરોબર સાચવવામાં આવે તો તે વધારે વખત ટકે. તત્વવેત્તાઓ પદાર્થના છ ધર્મ કહે છે. (હયાતીમાં છે, જન્મ પામે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, ફેરફાર થાય છે, ક્ષીણ થાય છે અને નાશ પામે છે.) જોકે છ ધર્મમાંથી કોઇપણ પદાર્થ બહાર નથી પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જો કોઇપણ પદાર્થ વધારે સંભાળથી સચવાય તો તે વધારે વખત ટકે. ત્યારે આ દેહ જેવો અમૂલ્ય પદાર્થ વધારે ટકાવવાને આપણે યત્ન ન કરીએ એ કેવી ગાંડાઇ !

પરમકૃપાળુ ઇશ્વરની ઇચ્છા પણ આપણું શરીર લાંબો વખત ટકે અને આપણે દીર્ઘાયુવાળા થઇએ એવીજ છે. અને જો એમ ન હોતે તો આપણા જન્મને વખત આપણી માતાઓના સ્તનમાં દૂધ શા માટે પેદા કરે ? વળી આપણને માટે સઘળાં સુખનાં સાધનો પેદા કરવાની તેને શી જરૂર હતી ? આપણા જન્મ પહેલાં આપણા સુખને માટે ગર્ભાશયની પણ કેવી સુંદર રચના કરી છે ! સોડોના માનવા પ્રમાણે ગર્ભની અંદર બાળકને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે, પરંતુ વૈદ્યવિદ્યાને જાણનાર કબુલ કરશે કે ગર્ભાશયની રચના કેવા

પ્રકારની છે. કોઇ એક શેડ્યાના અંગલા પાસે ગલીચી હોય તેથી શું તેનો આખો અંગલો ગલીચીમયજ સમજવો ? પણ જરા આગળ જઇને તપાસીએ તો તેની અંદર સુંદર બાગ બગીચાઓ તથા શણગારેલાં દિવાનખાનાંઓ હોય છે. તેમજ ગર્ભાશયના નજીકના બાગો મળમૂત્રવાળા હોય તેથી શું ગર્ભાશય પણ તેવોજ હોવો જોઇએ ? ના.

ગર્ભાશયની અંદર એક બારીક રખખર જેવું ચામડીનું પડ બાળકને સુવા માટે હોય છે. બાળક ગર્ભમાં હોય તે વખતે માતાની ભૂલથી બાળકને કાંઈ હરકત ન પડે તેટલા માટે તે પડ નીચે પાણી ભરેલું હોય છે, જે કમાનનું કામ કરે છે, તેથી બાળકને કોઈ પણ જાતનો થડકો લાગતો નથી. આ સઘળું સુખ શું બાળકના અચાવને માટે કે તેને મારી નાખવા માટે ? ભાઈઓ ! જરા વિચાર કરો કે શરીરને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ દેવું અને કેવળ પ્રારબ્ધ ઉપર હાથ દબાવેલી રહેવું એજ પાપ છે. સઘળા સુખનું સાધન તથા સઘળા પુરુષાર્થ સંપાદન કરવાને હથીઆર શરીરજ છે, અને તે જો સ્વસ્થ ન હોય તો કંઈ પણ બની શકશેજ નહિં. જો કે કોઈ ગાંઠો માણસ પથ્થર ફેંકતો હોય અથવા તો કોઈ ભયંકર પ્રાણી જતું હોય તે ભયના પંખમાં ફસાતાં અચાવને માટે નિઃસંદેહ એક તમામ કમયુક્તિનો માણસ બલકે પશ્ચાદ્દિમાનું કોઈ પણ પ્રયાસ કરવાને ચૂકતું નથીજ. અને એમ છે ત્યારે શરીરની સાચવણુ તો સહજ થાય છે. છતાં આ વિષે બોલવાને શી જરૂર છે, એ એક સાધારણ સવાલ ઉઠશે. જો કે ગ્રંથકર્તાઓએ તો ખરા કારણોને લઇનેજ કહેલું હશે, કેમકે ઉપર જે સવાલ કરવાનું કારણ આપણુ જેવા સામાન્ય અને સાધારણ યુક્તિના માણસને પણ સહજ સમજવામાં આવે છે, તો મહદિજ્જનો એવી મોટી ભૂલ કરે એ તો દેખીતુંજ અક્ષલથી ઉલટું છે, તથાપિ કેટલાંએક કારણે જે ખરાં કારણોને લીધે વિદ્વાનોએ વિવેચનમાં જણાવેલું છે તે કારણો ઢંકાઈ જવાથી શરીર સાચવવાનો ત્યાગ અથવા તો ઉપેક્ષાજ માત્ર દેખવામાં નજીક રહેલી છે, અને તેથીજ કરીને ભાઈઓ, આપ કયુલ કરશો કે શરીર સાચવવાની આવશ્યકતા વિષે ખસુસ કરીને બોલવું જરૂરનું છે. વેદાંત્રીની ઉપેક્ષા, જૈનમતવાદી તથા તપેષ્ઠીઓનું દમ્બવિગેરે સર્વ શાને માટે છે એમ તેઓનેજ પૂછીએ અથવા તો

પોતાની મેળે વિચારીએ તોપણ નિઃસંદેહ, નિર્વાવાદ અને સિદ્ધાંત પૂર્વક માલમ પડશે કે સર્વનું કૃણ એ છે કે એમ કરવાથી ઈશ્વર ઘણાજ પ્રસન્ન થાય છે, અને પરીણામે સુખ મળે છે. સુખ કઈ ઈંદ્રિયે તથા કયા ઓળખર વડે લેવાય એમ પૂછતાં ‘શરીર’ એમ કહ્યા વિના કોઈને છૂટકોજ નથી.

વેદાંતમાં પણ શરીર રક્ષણનીજ વાત છે. પણ હાલમાં તેનો અર્થ કેવળ ખીજી રીતે સમજાઈ ગયો છે. વેદાંતીઓ કહે છે કે બ્રહ્મસત્યં ‘જગત્મિથ્યા’ આમાં ન્નેકે બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ મિથ્યા એમ સ્પષ્ટ અર્થ જણાય છે પણ તેની ખરી મતલબ શું છે, તે નીચેના દાખલા ઉપરથી જણાશે. જેમકે એક માણસે આપણને બે ચીજ સાચવવા આપી એક ધડીઆળ અને એક લોહનો ગોળો. હવે ધડીઆળ આપ્યું ત્યારે કહ્યું કે આને વધારે સાચવવાની જરૂર છે કારણ કે એ તરત ભાંગી જાય એવું છે. અને લોહનો ગોળો આપ્યો ત્યારે કહ્યું કે આની વધારે સંભાળ લેવાની જરૂર નથી કારણ કે તે ભાંગવાનો કે તૂટવાનો નથી. આ ઉપરથી ધડીઆળ અનિત્ય છે એમ સમજી તેને ફેંકી દઈએ અથવા તેની બરોબર સંભાળ ન લઈએ તો આપણે ગાંડામાંજ ગણાઈએ, અને આપણે એ ચીજ સોંપનારની અકૃપાને પાત્ર થઈએ. તેમજ આપણું શરીર અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે એમ સમજી તેની પૂરતી કાળજી ન રાખીએ તો પરમ કૃપાળુ ઈશ્વર જેણે આપણને શરીર સોંપેલું છે, તેનો હુકમ તોડ્યો કહેવાય અને જ્યારે ઈશ્વરનો હુકમ તોડ્યો ત્યારે આપણે કેવી શિક્ષાને પાત્ર થઈએ તેનો સઘળાઓએ પોતાના મનમાંજ વિચાર કરવો. આ સઘળા ઉપરથી નીચેનાર્થ માત્ર એટલોજ નીકળે છે કે, ગમે તેમ કરીને પણ શરીર જેમ લાંબો વખત ટકે તેમ પ્રયત્ન કરવો અને તેથી ઈશ્વર પ્રસન્ન રહે છે. માટે તે કયા નિયમો પાળવાથી વધારે વખત ટકે એ જાણવું જરૂરનું છે. શરીર સાચવવાના નિયમો પાળવાથી કેવળ શરીર લાંબો વખત ટકે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી સુખ, શાંતિ અને દ્રવ્યાદિકમાં પણ વધારો થાય છે, અને તેથીજ આર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. દ્રવ્યમાં વધારો કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. તે વિષે “ચરક” નામના વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં પણ એક ઠેકાણે એમ લખ્યું છે કે, નશ્વતઃપાપાત્ પાપીયોઽસ્તિહ્યનુપકરણસ્ય દીઘમયુઃ અર્થ—

દ્રવ્યાદિ સાધન વિના લાંબું આયુષ્ય ભોગવતું એ કરતાં એવું બીજું કાંઈપણ મોટું પાપ નથી એટલે કંગાળ હાલતમાં લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનાર પુરૂષનેજ પાપી સમજવો. એ સધળામાંથી મુક્ત થવું એ દરેક મનુષ્યને ઇચ્છિત છે. ત્યારે શરીરને દુઃખ ઉપજવનાર અને તેથી આયુષ્યમાં ઘટાડો કરનાર રોગ છે ત્યારે રોગ એટલે શું ? તેની વ્યાખ્યા આપવા આ ઠેકાણે જરૂર પડે છે. રોગ-સ્તુ દોષ વૈશમ્યં દોષ સામ્યમરોગતા ॥ અર્થ—વાતાદિ દોષોનું પોતાના પ્રમાણ કરતાં વધવું કે ઘટવું તેને રોગ કહે છે; અને તે દોષનું પ્રમાણમાં રહેવું તેને આરોગ્ય કહે છે. દુઃખમાં જેથી દુઃખ થાય તે રોગ. દુઃખ કેટલા પ્રકારનાં ? એક તો દેખીતું શરીરને વ્યથા કરે તે દુઃખ, પૈસા ટકાવું દુઃખ, બાઈડીનું દુઃખ, રાગનું દુઃખ, વ્યવહારનું દુઃખ, પ્રજનનું દુઃખ એમ ગણવા જઈએ તો પારજ ન આવે માટે હવે દુઃખના બે વિભાગ કરીએ. એક રોગનું દુઃખ અને બીજું વ્યવહારનું દુઃખ.

વળી કેટલેક ઠેકાણે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ લેખાય છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક, તેમાં આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનાં છે. શારીર અને માનસ. શારીર રોગ એટલે વાત પિત્ત અને કફની વિષમતા. વળી તેના ચાર વિભાગ થઈ શકે છે. સ્વાભાવિક, આગન્તુક, કાયિક, અને આન્તર. એ દરદોની દશા પણ ત્રણ પ્રકારની છે. સાધ્ય, કૃત્યસાધ્ય, આને અસાધ્ય.

આધિભૌતિક દુઃખમાં સિંહ વ્યાધ્યાદિના દુઃખનો સમાવેશ થાય છે.

આધિદૈવિક દુઃખમાં અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, તીક, ઉંદર વિગેરે દુઃખનો સમાવેશ થાય છે.

એ સધળાં દુઃખોમાં આપણે આધ્યાત્મિક દુઃખમાંથી છુટવાના યત્નો કરીએ તો તે દુઃખોને દૂર કરી શકાય છે; અને આધિભૌતિક દુઃખ મનુષ્ય જાતથી અનિવાર્ય છે.

હવે આ સધળા ઉપરથી એમ જણાય છે કે આધ્યાત્મિક દુઃખમાંથી દૂર રહેવું એટલે જનતાં સુધી એ દુઃખની ઉત્પત્તિજ થવા ન દેવી, અને થાય તેનું શમન કરવું એ કામ દરેક મનુષ્યનું તથા મુખ્યત્વે કરીને વૈધનું છે. પણ હાલમાં તે વિષય તદ્દન ભૂલી જવામાં આવ્યો છે, તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન અપાતું નથી, આપણું

પ્રાચિન પુસ્તકોનો અભ્યાસ થતો નથી, અને તેથીજ આપણા વૈદ્યક શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો દિવસો દિવસ લોપ થતો જાય છે; અને તેથીજ સઘળાં મનુષ્યો અધ્યાયુષ્યવાળાં થતાં જાય છે. હાલમાં સઘળાં મનુષ્યોનું મન દરદ થયા પછી તે કેમ મટાડવું તે ઉપરજ દોડે છે, પણ તે થતું કેમ અટકાવવું તે ઉપર યોગજ લક્ષ આપતા જણાય છે ત્યારે હવે દરદ થતાં કેમ અટકે તેનું વિવેચન આપવાની જરૂર છે. અને જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તશે તેને આયુષ્ય, આરોગ્ય અને યશની પ્રાપ્તિ થશે, (આ વિષયપર હાલમાં અમારા મીત્ર રા. જેરામ વિ. રઘુનાથ “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર” નામનું માસિક ચોપાનિયું મુંબઈમાં બહાર પાડે છે તે વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ) કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવાના નિયમોમાં આપણી-સંસારીસ્થિતિ કેમ સુધરે તેનું પણ યથાસ્થિત વર્ણન આવી જાય છે- ત્યારે હવે દરેક મનુષ્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે સશાસ્ત્ર કહેવાનો આરંભ કરું છું.

કાર્ત્ય કર્મણાં યોગા હીનમિથ્યા તિમાતૃકાઃ ।

સમ્યગ્યોગશ્ચ વિજ્ઞયો રોગારોગ્યેક કારણમ્ ॥

વર્ષા, ગ્રીષ્મ, શીત વિગેરે કાળ, શબ્દ સ્પર્શ વિગેરે અર્થ, અને કાયિક, વાચિક વિગેરે કર્મ એ સર્વનો હીન મિથ્યા, અને અતિ યોગ એ રોગનું કારણ જાણવું. તથા તેમનો સમાન યોગ એ આરોગ્યનું કારણ જાણવું. દ્રષ્ટાંત—વરસાદનો હીન યોગ એટલે થોડો વરસાદ થવાથી અનાજ બિલકુલ ઉત્પન્ન થતું નથી. મિથ્યા-યોગ એટલે જોછએ તે વખત ન વરસે અને ન જોછએ તે વખત વરસે તેથી રોગનું કારણ બને છે. અતિ યોગ એટલે જોછએ તે કરતાં વધારે વરસવાથી પણ ઘણા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સમાન યોગ એટલે જોછએ તે પ્રમાણેજ વરસવાથી આરોગ્યનું કારણ થાય છે. એજ પ્રમાણે અનંત પદાર્થોનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ કે સમાન યોગ રોગ તથા આરોગ્યનું કારણ જાણવું. એ પ્રમાણે કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મને માટે પણ સમજવું.

સ્વરથ માણસે આયુષ્યનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પાછલી ચાર ધડી રાત હોય તે વેળા ઉઠવું. તે વખતનું નામ બ્રામ્હ મુહૂર્ત છે. ઉઠ્યા પછી ઝાડે ઝપટે જઈ આવી તૂરા, તીખા અને કડવા સ્વાદ-

વાળું દાતણુ અવાળુને ધળ ન થાય તેમ કરવું કારણ કે તૂરં દાતણુ મોઢાને સાફ કરે છે, તીખું અરચી મડાડે છે, અને કડવું મોઢામાં જામેલા કફને સાફ કરે છે પણ જે માણસ અજીર્ણ, ઓકારી શ્વાસ, ઠાંસો કે તાવથી પીડાતો હોય, અને જે મનુષ્યને મુખપાક, છાતીનો રોગ, નેત્ર રોગ, માથાનો રોગ, કે કાનનો રોગ હોય તેઓએ દાતણુ નહિ કરવું. દાતણુ ટચલી આંગલીના ભાગ જેવડું જડું અને બાર આંગળ લાંબુ હોવું જોઈએ. જીભ સાફ કરવાને માટે સોના, રૂપા કે ત્રાંબાની પટ્ટીનો ઉપયોગ કરવો. દાતણુ કરી રહ્યા પછી ઠંડા પાણીથી ડોગળા કરવા. એથી કફ, તૂષણ, મળ અને મોઢાની અંદર શુદ્ધિ થાય છે. થોડા ઉના પાણીના ડોગળા કરવાથી કફ, અરચી, દાંતનું જડપણું મટે છે અને મોઢું હલકું થાય છે.

ત્યાર પછી સૂર્યોદય પહેલાં જે મનુષ્ય નાસિકા દ્વારા ત્રણ અંજલી પાણી પીએ તે બુદ્ધિમાન થાય છે તથા તેની આંખ ગરડના સમાન તેજસ્વી થાય છે; અને ટુંકામાં સર્વ રોગથી વિમુક્ત થાય છે. સવારમાં નાકેથી પાણી પીવું એ રસાયન છે એમ વૈદ લોકો કહે છે. (રસાયન એટલે જરા તથા વ્યાધિને દૂર કરનાર.)

ત્યાર પછી સુરમાનું અંજન કરવું. આ ટુંકાણે અમને કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે જે માણસને સુરમાનો ઉપયોગ કરવો હોય તેણે જામનગરમાં મળતા પી. એસ. ઠાકર સુરમાળાના સુરમાનોજ ઉપયોગ કરવો કારણ કે તે સુરમા નેત્રને અતિ હિતકારક છે. સુરમાથી નેત્ર સારાં થઈ દ્રષ્ટિ સૂક્ષ્મ થાય છે, નેત્રમાં થતી ખરજ, મળ, દાહ, તથા ચિકટ પદાર્થનો નાશ થાય છે.

સુરમાનું અંજન કર્યા પછી તૈલ ચોળીને નહાવું;

કારણ કે નહાવું એ વૃદ્ધપણું, થાક અને વાયુને હણનાર છે; તથા દ્રષ્ટિને નિર્મળ કરે છે, પુષ્ટિ કરે છે, આયુષ્ય વધારે છે, સુખેથી ઉંઘ આણે છે, ત્વચાને શોભાયમાન કરે છે અને શરીરને દૃઢ કરે છે. તેમજ નહાવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ઉત્સાહ અને બળ વધે છે. વળી ખસ, મેલ, થાક, પરવેસો, આળસ અને દાહનો નાશ કરે છે. અને તૈલ ચોળીને નહાવાનું લખેલું છે તે એટલાજ માટે કે તૈલ એ કૃષ્ણને પુષ્ટ કરે છે, તેમજ પુષ્ટને પાતળા કરે છે. વળી તૈલ ઝાડો બાંધે છે, કૃમિનો નાશ કરે છે, અને ડું.

કામાં બધા રોગ મટાડવાને સમર્થ છે. નહાવામાં ઉના અને ટાઢા એ બન્ને પાણીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. કહ્યું છે કે:—

उष्णां बुनाऽधः कायस्य परिषेको बलावहः ।

तेनैव चोत्तमांगस्य बलहत केश चक्षुषां ॥

અર્થ—ઉના પાણીએથી શરીરના નીચેના ભાગ ધોવાથી બળ વધે છે પણ માથા ઉપર જે ગરમ પાણી રેડ્યું હોય તો વાળ તથા નેત્રના બળનો નાશ થાય છે. માટે માથા ઉપર તથા મોઢા ઉપર હમેશાં ટાઢું પાણી રેડ્યું પણ આદિત વાયુના રોગવાળાને, નેત્ર, મુખ અને કાનના રોગવાળાને, અતિસાર, પેટ ચડવાનો રોગ, પીનસ અને અજીર્ણ રોગવાળાને તથા તરત જમેલાને નાહવું, એ હાનીકારક છે

નાહ્યા પછી કસરત કરવી. કારણ કે તેથી શરીર હલકું થાય છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને તે કસરત શીઆળામાં તથા વસંતઋતુમાં મુખ્યત્વે કરીને કરવી. અને બીજી ઋતુઓમાં ઘણી થોડી તથા હલકી કસરત કરવી. કારણ કે અતિ કસરત કરવાથી ક્ષય, પ્રતમક નામે શ્વાસ, રક્તપીત્ત અને સત્વ હાની થાય છે. રક્તપીત્ત રોગવાળાએ, બાળકે, અજીર્ણવાળાએ, કસરત કરવી નહિ. બળવાન તથા ચિકાસવાળું બોજન જમનારાએ અરધા બળથી કસરત કરવી. અને તે થાકતા પહેલાં પડતી મૂકવી. કસરત કરવાથી જલદીથી શરીર શિથિલ થતું નથી. તથા કસરત કરનાર માણસને જરા જલદીથી દબાવી દેતી નથી,

કસરત કર્યા પછી અન્ન સારી પેટે પાચન થઇ ગયું હોય તો શરીરની પૃકૃતિને માફક આવે એવું તથા માપ પ્રમાણે ખાવું. ખોરાકમાં દૂધ બહુ ઉપયોગી છે. પોષણ કરવાનાં સધળાં તત્ત્વો દૂધમાં રહેલાં છે. સ્ત્રી, ગર્ભેડી, બકરી, ગાય અને બેંસ એઓનું દૂધ ઉત્તરોત્તર એકએકથી વધારે પૌષ્ટિક છે; તેમ પચવામાં વધારે ભારી છે. બકરી તથા ગર્ભેડીનું દૂધ નાનાં બચ્ચાંને વધારે માફક આવે છે. બચ્ચાંને માટે ગાયનું દૂધ વાપરવું હોય તે થોડી સાકર તથા પાણી નાખી પાતું. ઘણા રોગનો આધાર ખોરાકપર છે વધારે ખોરાક ખવાય તો તે પચતો નથી અને અજીર્ણ થાય છે. કાચું અનાજ ખાવાથી અપચો, ઝાડો, ચુંક, તથા મરડો થાય છે. પૃથ્વી ઉપર

જુદી જુદી જાતનાં ધાન્યો થાય છે, તેમાંથી કેનો ઉપયોગ કરવો તે કહી શકાતું નથી, પણ જે દેશની જે પેદાશ તેનો ઉપયોગ કરવો પણ સહેલ, જુનો, બગડેલ તથા વાંશી ખોરાક ખાવો નહિ. ભૂખના પ્રમાણમાં ખાવું. જેમ વધારે ખોરાક ખાધાથી વ્યાધિ થાય છે, તેમ કમી ખોરાક ખાધાથી પણ વ્યાધિ થાય છે. જેમ ખોરાકથી વ્યાધિ વધે છે તેમજ ખોરાકથી વ્યાધિ દૂર પણ થાય છે. ખોરાકની સાથે શાકભાજીની ખોરાકની પણ જરૂર છે, કારણકે તેથી કેટલીક જાતના રોગ થતા અટકે છે. ખોરાક ખરેખર ચાવીચાવીને ખાવો. ભૂખથી વધારે ઠાંસીને ખાવું નહિ. દરરોજ સુક્રર વખતે ખોરાક લેવો, અને તેનો વખત ઘડી ઘડી ફેરવવો નહિ, દરરોજ એકજ જાતનું ભોજન લેવું નહિ. જન્મતી વેળા મનને ખુશી રાખવું તથા થોડી વાતચિત કરતા જવું. ઘણા થાક ચડેલો હોય ત્યારે ખોરાક લેવો નહિ. જન્મ્યા પછી તરત શરીરને કે મનને ઘણી મેહેનત આપવી નહિ. લાંબો વખત ભૂખ્યું રહેવું નહિ. જન્મ્યા પછી પંદર વા વીશ મિનિટ રહીને પાણી પીવું. અને તે શુદ્ધ પાણી પીવું. શુદ્ધ પાણી શરીરને સુખાકારી છે, અને અશુદ્ધ પાણી શરીરને દુઃખકારી છે. ખરાબ પાણીથી અજીર્ણ, અતિસાર, મરડો, કોગળીકું વિષમજ્વર, ગડગડાં, પથરીનો રોગ, આમડીના રોગો, વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે માટે જેમ અને તેમ વધારે સ્વચ્છ પાણીનો ઉપયોગ કરવો. જે પાણી કાદવથી મેલું થયલું હોય તથા લીલ, ઘાસ, પાંદડાં, વિગેરેથી છવાઈ ગયલું હોય, સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણ જેનાપર પડતાં ન હોય, તરતવું વરસેલું, અસ્વચ્છ, માટી વિગેરે મિશ્ર થવાથી જાડું થયેલ, ભારે શીલું વાળું, જેમાં જીવડા પડ્યા હોય તેવું, તડકે તપેલું, તથા અતિ ઠંડું પાણી પીવું નહિ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય, કે જેને ગુદમ, પાંક, ઉદરરોગ, અતિસાર, અર્શ, ગ્રહણી, અને સોજા એવા રોગ હોય તેણે પાણી પીવું નહિ, પણ તરસ ન વેઠાયાથી પીવું પડે તો ઘણું થોડું પીવું તન્દુરસ્ત માણસે પણ શરદ્ તથા ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડું થોડું પાણી પીવું. રોગી માણસને પાણી પીવું પડે તો ઉકાળેલું પાણી ઠંડું થયા પછી પીવું. પાણી ભોજનના મધ્યમાં પીવું કારણ કે તેથી ધાતુ સમાનતાને પામીને શરીર સુખકારી અવસ્થામાં રહે છે. ભોજનની અંતે પાણી પીવાથી આમાશયમાં કદની વૃદ્ધિ થઈને તે કદ આમાશયની ઉપરની તરફ રહે

છે. તથા કફની વૃદ્ધિ થવાથી શરીર જાડું થાય છે. ભોજન પહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, એ રીતે અંતમાં પાણી પીવાથી કફ વધે છે, તથા પહેલાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, માટે ભોજનના મધ્યમાં પાણી પીવું એ અભીપ્રાય છે.

વાયુસ્ત્રાવ, ઝાડો, મૂત્ર, વિગેરેની શંકા હોવાથી તેને બળાત્કારે પ્રેરવાં નહિ, તેમજ તેને અટકાવવાં પણ નહિં કારણ કે વાયુ, ઝાડો, પેશાબ, છીંક, તરસ, ભૂખ, ઉંઘ, ઠાંસો, મહેનતથી ચડેલો શ્વાસ, બગાસું, આંસુ, અને વીર્યપાત એ અટકાવવાથી મનુષ્ય વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે; તે એવી રીતે કે વાયુ અટકાવવાથી ગાળો ચડવાનો વ્યાધિ, ઉદાવર્તની પીડા, ગ્લાની, વાયુ, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; નેત્રનું તેજ અને જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે; તથા છાતીના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ઝાડો રોકવાથી કુચાના માંસમાં દરદ, મલેખમ, માથું દુઃખવું, શરીરના ઉપરના ભાગમાં વાયુનો પ્રકોપ, પરિકર્ત, છાતીનું ભીસાવું, મોઢેથી ઉત્તરી, અને ઝાડો પડવો એ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. મૂત્ર રોકવાથી શરીરમાં કળતર, પથરી, પેડુ, ઉપસ્થ અને અંડકોષ એ જગ્યાએ વેદના વિગેરે રોગને પ્રવેશનો રસ્તો મળે છે. ઓડકાર રોકવાથી અરચી, કંપ, છાતી અને હૃદયનું ભીસાવું, પેટ ચડવું, ઠાંસો, હેડકી, વિગેરે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. છીંક રોકવાથી માથું દુઃખવું, ઈંદ્રિઓની નબળાઈ તથા અર્દિત નામે વાયુનો રોગ થાય છે. ભૂખ રોકવાથી અરચી, ગ્લાની અને કૃશતા ઉપજે છે; જઠરમાં શૂલ થાય છે, અને ફેર આવે છે. તૃષ્ણ રોકવાથી શોષ, શરીરની શીતળતા, બહેરાપણું, મોહ, ચક્રી, અને હૃદયનો રોગ થાય છે. નિદ્રા રોકવાથી મોહ, માથું, તથા આંખો ભારે થાય છે. ઠાંસો રોકવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, અરચી, હૃદયનો રોગ, અને હેડકી થાય છે. શ્વાસ રોકવાથી ગુલ્મ, હૃદયનો રોગ અને મોહ ઉપજે છે. બગાસું રોકવાથી છીંક રોકવાથી જે રોગ ઉપજે છે તે થાય છે. આંસુ રોકવાથી શલેખમ, આંખમાં માથામાં અને હૃદયમાં પીડા મન્યાસ્તંભ નામે વાત રોગ, અરચી, ભ્રમ, અને ગુલ્મ ઉપજે છે, ઉલટી રોકવાથી રતવા, કોઠ, આંખનો રોગ, ખસ, પાંડુરોગ, તાવ, ઠાંસો, શ્વાસ, હેડકી, તથા મોહા ઉપર ખીલ તથા સોજો થાય છે. વીર્ય રોકવાથી વીર્યનું ઝરવું, ગુલ્મ અવયવોમાં વેદના, સોજો, તાવ હૃદયની પીડા, પેશાબનો અટકાવ, શરીરનાં અંગોમાં કળતર, અં-

ડકોપની વૃદ્ધિનો રોગ, પથરીનો રોગ, અને નપુસંકપણું, એવા વ્યાધિ ઉપજે છે.

પાંચ રાત્રી વ્યતીત થયા પછી નખ ઉતરાવવા, મુઠ કતરાવવી તથા હજમત કરાવવી. તેથી પુષ્ટિ, ધન, આયુષ્ય, અને કાન્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ યાદ રાખવું કે નાસિકામાથી કદિપણુ બાળ છુટાવવા નહિ, કારણ કે તેથી જલદીથી દ્રષ્ટિ મંદ થાય છે.

હમેશાં માણસને શરીરમાં ચાર જાતની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ કે, ભૂખ, તરસ, ઉંઘ અને મૈથુન ઇચ્છા; તેમાં ભોજનની ઈચ્છા બંધ પડવાથી આજસ, અરચિ, શ્રમ, આંખનું દુર્બલપણું, ધાતુનો દાહ, અને બળનો ક્ષય થાય છે. તરસ તથા ઉંઘ વિશે આગળ લખાઈ ગયેલું છે. અસંખ્યતાના ડરથી મૈથુન ઇચ્છા વિશે બોલવું બંધ રાખું છું.

મનુષ્યે સવાર સાંજ બે વખત ભોજન કરવું. વચમાં જમવું નહિ. ભોજનનું પાત્ર સોનાનું, રૂપાનું, કાંસાનું, પીત્તળનું યથાશક્તિ રાખવું. પણ માટીના વાસણમાં કદિ જમવું નહિ. કારણકે એ અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરનાર છે. ભોજનની શરૂઆતમાં થોડુંક મીઠું તથા આદુ ખાવું, તેથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, રચિ કરે છે, જીવ્હા તથા ગળાના દોષનું શોધન થાય છે. ભોજન અતિ ઉતું તથા અતિ ટાઢું ન હોવું જોઈએ. ગુરૂઅન્ન અરધું પેટ ભરાય તેટલું ખાવું, તથા લઘુ અન્ન તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ખાવું. ભોજન કરતી વખત બહુ ન બોલવું તથા કોઈની નિંદા કરવી તથા સાંભળવી નહિ. પેટના બે ભાગ અન્નથી ભરવા એક ભાગ પાણીથી ભરવો, તથા ચોથો ભાગ વાયુના ફરવા હરવા માટે ખાલી રાખવો. અતિ પાણી પીવાથી અન્ન પચતું નથી, તેમજ ન પીવાથી એજ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરૂષે થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું.

ત્યાર પછી શરીરને અતિ શ્રમ ન પડે તેમ આજસથી રહિત થઈ વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાં. જમ્યા પછી તરત કદિ ઉંઘવું નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી કફ કોપે છે અને અગ્નિનો નાશ થાય છે. જમી લીધા પછી ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવું, તેથી શરીરને સુખ થાય છે. શયન ડાબી બાજુએ કરવું, ડાબી ઋતુસિવાય બીજી કોઈ પણ ઋતુમાં દિવસે સૂવું નહિ.

આયુષ્યના ક્ષયના બચથી માણસે કદિ પણ દિવસમાં સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે:—

દિવા મૈથુનં વર્જयेत् ક્લીબા અલ્પવીર્યા

અલ્પાયુષાશ્ચ પ્રસુયન્તે તસ્મા દેતત્ વર્જयेત્ ॥

અર્થ—દિવસે મૈથુનનો સાગ કરવો, કારણ કે તેથી નપુંસક, અલ્પવીર્યવાળાં તથા અલ્પાયુષ્યવાળાં છોકરાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખીન્ને ઠેકાણે સ્મૃતિમાં લખેલ છે કે:—

ઉન ષોડશ વર્ષાયા મપ્રાપ્તઃ પંચવિંશતિમ્ ॥

યદ્યાધત્તે પુમાન્ ગર્ભ કુક્ષિસ્થઃ સવિપદ્યતે ॥

જાતો વાન ચિરંજીવેત્ જીવેદ્વાદુબલેદ્રિયઃ ॥

અર્થ—સોળ વર્ષની અંદર ઉપરની સ્ત્રીમાં પચીસ વર્ષે નહીં પહોંચેલ પુરૂષ જો ગર્ભધાન કરે તો જો બાળક ઉત્પન્ન થાય છે તે લાંબો વખત જીવતું નથી. અથવા જીવે તો તેની ઇન્દ્રિયો દુર્બળ હોય છે.

તસ્મા દસ્યંત બાલાયાં ગર્ભધાન ન કારયેત્ ॥

તેટલા માટે અત્યંત બાળક સ્ત્રીમાં ગર્ભધાન કરવું નહિ તેમજ

અતિ વૃદ્ધાયાં દીર્ઘ રોગિણ્યાં અન્યેનવા

વિકારેણ ઉપસૃષ્ટાયા ગર્ભધાનં નૈવ કુર્વીત ॥

પુરુષસ્યાપ્યેવં વિધસ્યત એવ દોષા સંભવન્તિ ॥

અતિ વૃદ્ધ, ઘણા કાળથી રોગિણી, અથવા એવા ખીન્ન કોઈ પણ વિકારથી યુક્ત સ્ત્રીમાં ગર્ભ ધારણ કરવો નહિ. એ પ્રમાણે પુરૂષનું પણ સમજવું. આ ઉપરથી ખુદલું જણાય છે કે પુરૂષે ક્યારે પરણવું તથા સ્ત્રી પુરૂષવચ્ચે કેટલા વર્ષનો તફાવત રાખવો જોઈએ. પણ હાલમાં તે પ્રમાણે કોઈ વર્તતું નથી, અને તેથીજ આપણી આર્યપ્રજા દુર્બળ થતી જાય છે. આ વિષે લખવા માંડીએ તો પારજ ન આવે માટે પાછો મારી મૂળ મતલબ ઉપર જઈશું.

નવું અન્ન, જમવામાં દુધનો ખોરાક, ધી, તથા ઉને પાણીથી નાહવું એ પ્રાણને આપનારાં છે. તથા વૃદ્ધ સ્ત્રી, તાંજી દહિ, પ્રાતઃકાળમાં મૈથુન તથા નિદ્રા એ જલદીથી પ્રાણનો નાશ કરનાર છે. બધી ઋતુમાં ત્રીજે ત્રીજે દિવસે મૈથુન કરવું તથા ઉનાળામાં પંદર

પંદર દિવસે મૈથુન કરવું. પુરૂષે સ્ત્રીસંભોગ સંધ્યાકાળ, પ્રાતઃકાળ, અમાવસ્યા, પૌર્ણિમાં, ગાઘ છોડતી વખત, મધ્ય રાત્રીએ, એ વખતે કદિ કરવો નહિ. ખુબ જમલાએ, દરદીએ, તૃષારે કે બાળકે મૈથુન કરવું નહિ. રજસ્વલા, મલિન, કદરૂપી, વર્ષે મોટી, રોગ પીડીત, વ્યંગ, દ્વેષ કરનારી, યોની રોગથી યુક્ત, સગોત્ર, ગુરૂપત્નિ, પરસ્ત્રી, વિરકંત એવી સ્ત્રીઓ, મૈથુનના કામમાં અયોગ્ય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીને છ માસ સુધી ભોગવની. પ્રસવ થયા પછી એ મહીને સ્ત્રીસંગ કરવો. રજસ્વલા સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી નેત્ર તથા કાન્તિનો નાશ થાય છે. ગર્ભીણી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરવાથી ગર્ભને ઘણી પીડા થાય છે. રોગી સ્ત્રીનો કરવાથી બળનો હાથ થાય છે. અતિ મૈથુન કરવાથી ઉધરસ, જ્વર, દમ, કૃપપણું, પાંડુરોગ, હાથરોગ. વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખને અર્થ માનેલી છે. અને સુખ ધર્મ વિના મળતું નથી. માટે ધર્મમાં તત્પર રહેવું. આપણું શુભ ઇચ્છનાર મિત્રોનું પ્રેમથી સેવન કરવું, તથા શત્રુઓથી વેગળે રહેવું, પ્રાણીઓનો ઘાત ચોરી તથા વ્યભિચારી એ ત્રણ પ્રકારનું કાયિક પાપકર્મ; તથા ચાડીઆપણું, કઠોર વચન, અસત્યવચન અને અમર્યાદ ભાષણ એ ચાર વાચિક કર્મ; પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર, અદેખાઇ, શાસ્ત્રદ્રષ્ટિએ વિપરીત જણાય તે ઘાટ, એ ત્રણ માનસિક પાપ એમ દશ પ્રકારનાં પાપ કર્મ શરીર વાળી અને મન વડે થાય છે તે તજવાં. જેને કાંઇ જીવીકા ન હોય, જેઓ વ્યાધી ગ્રસ્ત હોય, તથા જેઓ કાંઇ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાતુર હોય તેમની શક્તિ પ્રમાણે સંભાવના કરવી. કીડા અને કીડીઓ સરખાંને પણ હંમેશાં પોતાના સમાન જેવાં મતલબ કે સુખ દુઃખાદિક લાગણીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાનજ છે, એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું. કીડી કીડાને પણ આત્મસમાન ગણવાં તો પછી પશુ પક્ષી અને મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી વર્તણૂક રાખવી એ તો સ્પષ્ટજ છે. દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, વૈદ્ય, રાજા અને અતિથી એમનું પૂજન કરવું. વૃદ્ધ એટલે કેવળ વયોવૃદ્ધજ ન સમજવા, પણ શીળ વૃદ્ધ, જ્ઞાન વૃદ્ધ વિગેરે પણ જાણવા. રાજા શબ્દ વડે તેણે અધિકાર આપેલા પુરૂષો પણ જાણવા. યાચકને ના કહી વિમુખ કરી કાઢવો નહિ. તેનું અપમાન ન કરવું. શત્રુ અપકાર કરવામાં તત્પર હોય એમ છતાં તેનાપર ઉપકાર કરવાની

ટેવ રાખવી. ઉપકાર કે અપકાર કરવામાં સર્વદા કોઇ સફળ થતું નથી. પણ તેવો પ્રસંગ મળી આવે છે ત્યારેજ બની આવે છે. માટે ઉપકાર કરવાની તક ઇશ્વર કૃપાએ મળી આવે તો તે શત્રુ પ્રત્યે હોય તથાપિ ખોવી નહિ, પણ ઉપકાર કરી લેવો.

સંપત્તિ વિપત્તિમાં સદા એક સરખું મન રાખવું, એટલે સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો, કે મદાંધ ન થવું, તેમ વિપત્તિમાં શોક ન રાખવો કે દીન ન થવું.

ઈર્ષ્યા હેતુ ઉપર કરવી ફળ ઉપર નહિ; મતલબ કે વિદ્યાદિ ગુણથી માન મળે છે તો વિદ્વાનનું માન ભંગ કરવાની ઈચ્છા ન રાખતાં તે માનનો હેતુ જે વિદ્યા તે પોતાનામાં લાવી તેના બરોબર થવા ઈચ્છા રાખવી. એમ કરેલી ઈર્ષ્યા દુર્ગુણ નહિ પણ ગુણરૂપ થાય છે.

પ્રસંગ આવેજ બોલવું; અને તે હિતકાર થોડુંજ, સાચું કર્ણપ્રિય બોલવું; પ્રથમ બોલનાર થવું, હસમુખા, સદાચરણી તથા દયાથી કોમળ થવું. એકલા સુખ ભોગવી ખુશી ન થવું. સર્વ જગોએ વિશ્વાસુ તેમજ વહેમી પણ ન થવું. કોઇ માણસ મારો શત્રુ છે કે પ્રલાણુનો હું શત્રુ છું, એમ કોઇ દિવસ કોઇની આગળ પ્રગટ ન કરવું. પોતાનું કે પારકું અપમાન થયું હોય તે પણ પ્રગટ ન કરવું. સામા માણસની પ્રકૃતિ જોઈને જે માણસ જેમ ખુશી થાય તેમ તેની સાથે વર્તવું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાં એકે ન થતું હોય એવો ઉદ્યમ કરવો નહિ, આચારમાં મધ્યમ માર્ગ ચાલવું. એકાદ જગોએ છેકજ આશક્તિ કરી દેવી નહીં. મૈત્રી સારા પુરૂષો તેમજ નહારા પુરૂષો સાથેજ રાખવી. ઉદ્યમથી કદી પાછા હઠવું નહિ મનના વેગ તેમજ સ્વભાવિક વેગને ધારણ કરવા નહિ. ઈર્દ્રિઓને પીડા આપવી નહિ; તેમ તેઓને અતિ લડાવવી નહિ. બળવાનની સાથે યુદ્ધ ન કરવું. માથે ભાર કદી ઉપાડવું નહિ. શત્રુનું તથા ગુણિકાનું અન્ન કદી પણ ખાવું નહિ. કોઇનું જમીન થવું નહિ. ખોટી સાક્ષી આપવી નહિ. જુદું કદી બોલવું નહિ. જુગારીથી દુર રહેવું. સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ન કરવો તથા તેમને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ. એ પ્રમાણે સદાચારમાં તત્પર રહી દિવસ ગુજારવા.

ચિકિત્સા પ્રકરણ.

ઘણા મનુષ્યો એમજ સમજે છે કે જે આયુષ્ય હોય તો ચિકિત્સાની કાંઇ જરૂર નથી: કારણ કે આયુષ્ય એજ જીવવાના

કારણરૂપ છે, માટે ચિકિત્સાની શી જરૂર છે ? પણ તેઓ સમજતા નથી કે આયુષ્ય હોય તોપણ ચિકિત્સાનું ૫૧ વેદના અટકે એ છે. તે વિષે ચરક નામના વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:—

સતિ ચાયુષિનો પાયં વિનાત્થાતું ક્ષમોરુજી ॥

દર્શિત શ્વાત્ર દ્રષ્ટાંતઃ પંકલગ્રો યથાગજઃ ॥

અર્થ—આયુષ્ય છતાં પણ રોગી ઉપાય કર્યા વિના ઉડી શકતો નથી. જેમ કાદવમાં કાષ્ટ હાથી ધુન્વી ગયો હોય તે જેમ નીકળી શકતો નથી. માટે આયુષ્ય છતાં જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી મરણ પામે છે. વળી કેટલાએક વૈદ્યશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે દરદી શ્વાસ લેતો હોય તોપણ ચિકિત્સા તો કરવી. એની મતલબ માત્ર એટલીજ સમજવી કે જો દરદના અસાધ્યપણામાં સંદેહ હોય તેની ચિકિત્સા કરવી ; પણ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી અને અનુભવથી જો અસાધ્ય જણાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કારણ કે કહ્યું છે કે:—

સદવૈદ્યાસ્તેનયેઽસોધ્યાનારભન્તેચિકિત્સિતુમ ॥

જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ ન કરે તેઓનેજ સારા વૈદ્ય જાણવા એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.

વૈદ્ય જે પદાર્થથી રોગને મટાડે તે પદાર્થ ઔષધ કહેવાય છે. તે ઔષધ કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે આગળના વિદ્વાન વૈદ્યોનો નીચે પ્રમાણે મત છે:—

જે ઔષધ સારી જગામાં ઉત્પન્ન થયેલું, સારા દિવસમાં લીધેલું, થોડી માત્રા છતાં ઘણો ગુણ કરનાર, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, દોષને હણનાર, શરીરમાં ગ્લાની નહિ આપનાર અને વધારે દેવાઈ જાય તોપણ વિકાર વગરનું હોય તે ઔષધ જોઈ વિચારીને સમયસર દેવામાં આવે તો તેથી ગુણ થાય છે.

વ્યાધિની ગુરતા તથા વ્યાધિની અદ્યતા, આકૃતિ, ધૈર્ય, અને દેહ તથા બળ અને નિર્બળતાના પ્રમાણમાં વિપરિતપણે દેખાય છે માટે વૈદ્યે સાવધાન થવું જોઈએ. જે નામનાજ માત્ર વૈદ્ય હોય છે તે વ્યાધિની આકૃતિ માત્ર જોઈને ગુરુવ્યાધિને લઘુ માને છે તથા દોષ બહુ અદ્ય છે એમ માની ચિકિત્સા કરવામાં ભૂલ ખાય છે ; અને વ્યાધિ ભારે છતાં પણ અદ્ય વ્યાધિને યોગ્ય હલકું તથા

ઔષ્ઠું ઔષધ આપે છે. આ પ્રમાણે લઘુ વ્યાધિને આકૃતિ માનથી ભારે વ્યાધી માની ભારે વ્યાધિને યોગ્ય ઔષધ આપે છે અને એમ થવાથી રોગીનું અહિત થાય છે. એ પ્રમાણે રોગીની ગતિ ન જાણી શકાય એવી છે. માટે નિરંતર આયુર્વેદના અભ્યાસમાં તત્પર રહી તેને અનુસરી તથા પોતાની બુદ્ધિબળથી રોગીનો નિશ્ચય કરી એવું ઔષધ આપવું કે જેથી રોગ નિશ્ચે મટી જાય. ઔષધ ખાવાના દશ કાળ વૈદકશાસ્ત્રમાં કહેલા છે. ૧ ઔષધ ખાધને પચી ગયા પછી અન્ન ખાવું. ૨ ઔષધ ખાધને તરતજ અન્ન ખાવું, ૩ ભોજનના મધ્યમાં ઔષધ ખાવું, ૪ ભોજનના અંતમાં ઔષધ ખાવું; ૫ એક કોળીયો ખાધને ઔષધ ખાવું; પછી બીજો કોળીયો ખાધને ઔષધ ખાવું; એ પ્રમાણે અઢેક કોળીયા પછી ઔષધ ખાવું, ૬ કોળીયા ભેગું ઔષધ ખાવું. ૭ આખો દિવસ વારંવાર ઔષધ ખાવું. ૮ ભોજનની સાથે મેળવીને ઔષધ ખાવું ૯ જમ્યા પહેલાં અને જમ્યા પછી ઔષધ ખાવું. ૧૦ રાત્રે સુતી વખતે ઔષધ ખાવું.

જે રોગમાં કફ ક્રોધો હોય અને બળવાન હોય, તથા રોગી પણ બળવાન હોય તો ઔષધ ખાધા પછી તે પચી જાય ત્યારે અન્ન ખાવું; અમાન વાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ઔષધ ખાધને તરત ભોજન કરવું; અપાન વાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ભોજનની મધ્યમાં ઔષધ ખાવું; વ્યાન વાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે ભોજનની અંતમાં ઔષધ ખાવું; પ્રાણવાયુ ક્રોધો હોય ત્યારે કોળીએ કોળીએ ઔષધ ખાવું; ઓઢારી, હેડકી, તરસ શ્વાસ, ઠાંસો, વીગેરે રોગોમાં વારંવાર ઔષધ ખાવું. નાના પ્રકારની અરિચિમાં અન્નની સાથે ઔષધ ખાવું. કંપ વાયુ, આક્ષેપકનામે વાયુ, અને હેડકીના રોગમાં રોગીએ હલકું અનાજ ખાવું. તથા ભોજનની પહેલાં અને પછી ઔષધ ખાવું. કંઠના ઉપલા ભાગમાં રોગ થયો હોય તો રાત્રે સુતી વખતે ઔષધ ખાવું.

ઔષધો, તેના ગુણ, યનાવટ તથા માત્રા.

અજમા—ઉપયોગ—ચુક, અજીર્ણ, પેટનાવાયુ, ઉલટી, અજીર્ણથી થએલો ઝાડો, કાંસેરાનો ઝાડો, વગેરે દરદો ઉપર અપાય છે. માત્રા વાલ ૫. ઝીણો ભૂકો કરી પાણી સાથે ઉતારી જવો.

અતિતિથની કળી--(અતવશેકની કળી) મુખ્યત્વે કરીને સતતજવર અને આંતરીઆ તાવ ઉપર વપરાય છે, તથા ચુંક, ઉલટી, તૃપા, કરમ, હરસ વગેરે દરદો ઉપર અપાય છે. માત્રા-મોટા માણસને માટે તાવમાં વાલ ૫ ડના પાણી સાથે દરેક ત્રણ ત્રણ કલાકે તાવ હોય ત્યાં સુધી આપવું છોકરાંનાં દરદો જેવાં કે, તાવ, ઉધરસ, દમ, શ્વાસ, ભરાઇ આવવું, વિગેરે ઉપર વાલ ૧ ભૂકો કરી મધ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું આ દવા બાળકોના દરદો માટે ઉત્તમ છે.

અફીણુ—ઉપયોગ—ઝાડો, ઉલટી, ખાંસી, દમ વીગેરે ઉપર અપાય છે. હરસ દૂઝતા હોય અને તે જગાએ સોળે હોય અને હાથ લગાડવાથી મૂળદાર ગરમ લાગતું હોય તો ચોખાના લોટમાં થોડું અફીણુ મેળવી પોટીસ બનાવી બાંધવી; તેથી સોળે ઉતરે છે, અને દુઃખ ઓછું થાય છે ડના પાણી સાથે થોડું અફીણુ મેળવી તે પાણીનો શેક કરવાથી દુઃખતી આંખો મટે છે અને આંખનો સોળે ઉતરે છે. દાઢનો કોતર પડી દુખાવો થયો હોય તો એક ઘઉંના દાણાભાર અફીણુને કોતરમાં મૂકી રાખવું અને લાળ બહાર કાઢી નાખવી. કાનમાં ચસકા નીકળતા હોય તો એક ભાગ અફીણુ અને દશ ભાગ મીઠું તેલ મેળવી તે તેલને ગાળી લઇ તેનાં બે ત્રણ ટીપાં કાનમાં નાખવાં.

દરેક જાતના વા, કમરનો દુખાવો, ગાલપચોસં, લચક વીગેરે દરદો ઉપર એક ભાગ કપુર, ચાર ભાગ મીઠું તેલ, અને એક ભાગ અફીણુ સાથે મેળવી દુખતા ભાગ ઉપર સહન થાય તેમ ચોળવું આ તેલ મોટી ઉધરસ થએલ છોકરાંને વાંસાપર ધસવાથી ધણો ફાયદો કરે છે સાદા ઝાડા તથા લોહીના ઝાડા ઉપર એક વાલ અતવશેકની કળીનો ભૂકો મધમાં મેળવી ચોવીશ ગોળી વાલવી અને તેમાંથી એક ગોળો દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. ખાંસીને માટે પણ આ ગોળી ધણો સારો ફાયદો કરે છે. કાંધપણુ અકરમાતથી પ્રસવ થયો હોય, અને તેથી રૂધિરસ્ત્રાવ આવે વેદના બહુ થતાં હોય તો પ્રક્ટ એકવાલ અફીણુની છ ગોળી કરી દર ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેકી ગોળી આપવી. આંચકી ઉપર ઉપરની ક્રંત અફીણુની ગોળી મોટા માણસને કલાકે કલાકે તથા બાળકને બે કલાકે એક એક આપવાથી ધણુંજ ફતેહમંદ પરીણામ આવે

છે. મધુપ્રમેહમાં પણ ઉપરની ગોળીથી ઘણો સારો ફાયદો થવાનો સંભવ છે. છોકરાંને આમણુ (પુંઠ) નીકળતી હોય તો અરધો વાલ અરીણુ તથા એક વાલ કોકમનું ધી સાથે મેળવી ગોળી બાંધી મૂળદારમાં ચડાવવી. તેથી આમણુ ખેસી જાય છે. એજ ગોળી મૂળદારમાં રાખવાથી હરસનું દૂઝવું બંધ થાય છે.

આકડો—ઉનાળામાં આકડાનાં મૂળીઆં કાઢી ઘોષ સાફ કરી છાંચે સૂકવી ઉપરની છાલ કાઢી લેવી. પછી છાલનો ભૂકો કરી તે ભૂકો મજબુત ખુચ વાળી બાટલીમાં રાખી મૂકવો. ઉપયોગ—ઉલટી કરાવવી હોય તો આ ભૂકો આશરે છ વાલ મોટી ઉમરના માણુસને ગરમ પાણીમાં આપવો, તેથી ઉલટી બહુ થાય છે. વળી એજ ભૂકો વાલ અરધો મધ સાથે આપવાથી વાતરકત (પત) ઉપદંશ નખળાઇ, ઝાડો, મરડો, સંધીવા આંચકી વીગેરે દરદોને દૂર કરે છે, વળી આ ભૂકો વાલ ૩ અરધી રતી મધ સાથે મેળવી ચાટવો. તેથી તરતનો થએલો લોહીનો ઝાડો દૂર થાય છે. આ દવા આઘા પછી એક કલાક સુધી પાણી પીવું નહિ, તથા બિછાનામાં ચતું સુષ્પ રહેવું. આ આકડાની છાલનો ભૂકો વાલ ૧ તથા અરીણુ વાલ ૧ મધ સાથે મેળવી છ ગોળી કરી તેમાંથી એક એક સાંજ સવાર ઉપર લખેલા દરદો ઉપર આપવી.

એરંડીઉં તૈલ—એરંડ તૈલ ઘણીજ સરસ જીલાયની દવા છે. મુખ્યત્વે કરીને બચ્ચાંઓને માટે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીઓને માટે ઘણું ઉપયોગી છે. એકથી દશ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંને માટે રૂ. ૧ ભાર દૂધ સાથે પીવું. અને મોટી ઉમરના માણુસે રૂ. ૨૫ ભાર દૂધ સાથે પીવું બાળકને બીજો કોઇ જાતનો જીલાય નહિ આપતાં પ્રકત એરંડ તૈલનો જીલાય આપવો. વા ના દરદવાળાને દર અઠવાડીએ એરંડ તૈલનો જીલાય આપવો. એરંડ તૈલને દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર ‘વાત ગજકેસરી’ કહીને બોલાવે છે. (વાતરૂપી હાથી તેનાપર જેમ કેસરીસિંહ તેમ) અજીર્ણ, ચૂક, મળાવરોધ, ગુદમ, મરડો, ત્વચારોગ, ઇત્યાદિ રોગોપર તૈલનો જીલાય ઘણોજ ફતેહમંદ છે.

કપીલો—આ દવા ઝીણા કરમ ઉપર તથા ચપટા કરમ, જેને અંગ્રેજીમાં ટિનિયા અને ટેપવર્મ કરીને કહે છે તેને માટે ઘણી ઉપયોગી છે. મોટી ઉમરના માણુસને તોલો અરધ મધ સાથે આપવી, તેથી ઝાડો ખુલાસેથી આવે છે તથા તેની સાથે થોડો

મરડો તથા ઓઢારી પણ આવે છે, અને ધણું કરીને ચોથા ઝાડામાં જીવડા મુવેલ સ્થિતિમાં બહાર નીકળી જાય છે.

કપૂર—કપૂરનાં તેલની બનાવટ—એક ભાગ કપૂર તથા ચાર ભાગ મીઠું તેલ, બન્ને સાથે મિશ્રણ કરવાં. આ તેલ જીનો સંધીવા, કમરનો દુખાવો, સાંધાનો સોજો, ગાંઠાનો સોજો, લચક, કચર, અને ધણું કરીને સ્ત્રીઓ જ્યારે સગર્ભા તથા રજસ્વલા થાય છે ત્યારે તેમને કમરમાં જે દુખાવો થાય છે તેનાપર ધણું ઉપયોગી છે. આ તેલ સાંજ સવાર દશ મિનિટ સુધી દુખતા ભાગ ઉપર સારી પેઠે ચોળવું. જીના સંધીવા વાળાએ છ વાલ કપૂર અને એક વાલ અશીણુ સાથે મેળવી તેની છ ગોળી કરવી; અને તેમાંથી હમેશા એક એક સાંજે સુતી વખત ગળવી. આ ગોળીથી ઘણોજ પસીનો છૂટે છે, અને દરદ શાંત થાય છે. આ ગોળીથી જ્યારે ઘણો પસીનો થાય ત્યારે કપડાં બદલવાં દમને માટે અરધો વાલ કપૂર અને અરધો વાલ હીંગ બન્ને સાથે મેળવી એક ગોળી કરવી. આ ગોળી ત્રણ ત્રણ કલાકે દમના દરદીને દમ ચડેલ હોય ત્યારે આપવી. વળી આ ગોળી છાતીના અતિશય દુખાવાંને શાંત કરે છે. ઉપર બતાવેલી કપૂર અને અશીણુની ગોળી બધી જાતના ધાતુ વિકારના રોગો ઉપર હમેશા અરધી અરધી સાંજે સુતી વખત આપવી. તેમજ એ ગોળી પ્રમેહનાં દરદમાં જ્યારે નસનો દુખાવો અથવા તાણુ થાય છે ત્યારે આપવી. તેથી નસનો દુખાવો તરત શાંત પામે છે, અને તાણુ આવતું નથી. અરધી ગોળીથી ફાયદો ન થાય તો એક એક ગોળી આપવી. સ્ત્રીઓને ગર્ભાશય અને સ્ત્રીઅંડમાં ચસકા આવતા હોય ત્યારે ફક્ત એક વાલ કપૂરની ગોળી ગુણ્ય ભાગમાં પેરવી.

પ્રસવ થયા પછી કોઈ વખત સ્ત્રીઓને આંચકી થઈ આવે છે, ત્યારે ૩. રા ભાર એરંડતૈલ લઈ તેમાં એક વાલ કપૂર મેળવી ગરમ પાણી સાથે પાવું. જીર્ણવર, અછબડાં, તાવ, શીળી, અને ઓળીમાં જ્યારે દરદી બકે છે, ઉંઘ આવતી નથી, અને સન્નિપાત જેવાં ચિન્હ જણાય છે ત્યારે ઉપર બતાવેલી કપૂર અને હિંગની ગોળી દરેક ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક આપવી ઘણા લાંબા કાળ સુધી ખાટલામાં પડી રહેવાથી શરીરમાં ભાડાં પડે છે ત્યારે થોડા કપૂર સાથે દેશી દારૂ (અરક) અથવા ઝાંડી મેળવી તે ભાગ ધોવાં.

કરીઆતુ—ઉત્તમ, કડવી, પૌષ્ટિક, દવા છે. સઘળી જાતની નળખાઈ, અજીર્ણ, અગ્નિમંદ, વગેરે દરદો ઉપર કરીઆતાનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે કરવો.

કરીઆતાનો અધ કચરો ભૂકો એક ભાગ લઘુ વીશ ભાગ ઉના છણુછણુતાં પાણીમા નાંખી ઉતારવો. ઈંધાં પછી પાણી ગાળી લેવું. તેનાંથી સવાર સાંજ ૩. રા ભાર પીવું.

કાથો—(કેવડીઓ કાથો) તાવ વિનાના સાદા ઝાડામાં ઘણો ઉપયોગી છે. બે વાલ કાથાનો ભૂકો, અને તેટલીજ તજ મધ અથવા ગોળ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. અને સાંજની વખતે આપવાની આ દવામાં અરધી રતી અરીણુ મેળવીને આપવું. આ દવા પ્રુપ્ત ઉમરના માણસને માટેજ છે. બાળકને આપવી હોય તો અરધો વાલ કાથાનો ભૂકો અને અરધો વાલ તજનો ભૂકો મધ અથવા ગોળ સાથે મેળવી આપવું.

કોઈ પણ જાતની પારાની દવાથી મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય અથવા મોઢામા ચાંદાં પડ્યાં હોય અથવા અવાળુ ચઢ્યાં હોય તો કાથાનો એક નાનો કટકો મોઢામાં રાખવો. તેમજ સાદા બેસી ગયો હોય તો ગરમ પાણીમાં કાથો મેળવી કોગળા કરવા.

દાઢનાં સડી જવાથી તેમાં દુખાવો થતો હોય તો દાઢની અંદર કાથાની કણી દબાવવી. જુનાં સડતાં ચાંદાં, ચાંદી, ધારાં, તથા ગંધાતું પર નીકલતું હોય તેવાં ધારાંને વાસ્તે નીચે લખેલા કાથાના મલમનો ઉપયોગ કરવો. આઠ ભાગ એકસો પાણીથી ઘો-એલ ધી લઘુ, તેમાં એક ભાગ કાથાનો લૂગડેથી ચાળેલો ભૂકો તથા પાં ભાગ મોરચુથુનો ઝીણો ભૂકો મેળવી ઘુંટીને મલમ કરવો, અને તે ઉપર જણાવેલાં દરદો ઉપર પટ્ટી કરી લગાવવો.

કારીખાર—આ એક અમૂલ્ય દવા છે, તેનો ઉપયોગ જુદા જુદા દરદો ઉપર જુદે જુદે પ્રકારે થાય છે.

આંખ દુખવા આવી હોય તો એક રતી કારીખારને અઠી ૩. ભાર ગુલાબજળમાં મેળવી તેમાંથી બે ચાર ટીપાં આંખમાં સવાર સાંજ નાખવાં. આ દવા પૂંછાંને પણ સારો પ્રાયદો કરે છે. કાન વહેતો હોય તો કાનને ઉના પાણીની પીચકારીથી કોઈ સાફ કરી, ઉપરનાં કારીખારનાં પાણીનાં બે ત્રણ ટીપાં કાનમાં નાખવાં. ચાંદાં,

ધારાં, મોઢાનાં છારાં ચાંદી ઉપર કારીખાર વાલ ૨) તથા ગુલાબ-
જળ ૩. ૨૥ ભાર સાથે મેળવી ચોપડવું. પ્રમેહમાં રસી બંધ કરવા
માટે અરધી રતી કારીખાર તથા ગુલાબજળ ૩. ૨૥ ભાર મેળવી
પીચકારી મારવી. હરકોઈ જગાપર મસ થયા હોય તો તે જગાપર
જરા સ્વચ્છ પાણીનું ટીપું મૂકી તેનાપર કારીખારની કટકી ચોપ-
ડવી આમ થોડા દિવસ કર્યાથી મસ બળી જાય છે. દાદર અને
ખરજમાં ઉપર પાણી ચોપડી કારીખારની કટકી ભૂસવી જ્યારે
પોપડા બંધાઈ જાય ત્યારે ઘઉંના ઘોટની લુપરી (પોટીસ) કરીને
દાદર તથા ખરજમાં ઉપર બાંધવી એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દરદ
નાખુદ થાય ત્યાં સુધી કરવું. કુતરા વગેરેના ઝેરી ડાંખ ઉપર કારી-
ખાર ચોપડી તે ભાગ બાળી નાખવો. રતવા થયો હોય તો તે
વધારે ફેલાવો ન પામે માટે કારીખારની અડખે પડખે લીંટી કરી
જવી. તેમજ વાંસામાં અદીઠ ગુમડું (પાકું) થયું હોય તો તેની
પણ મર્યાદા કારીકારથી બાંધી શકાય છે.

કારીખારની બનાવટની દરેક દવા કાચના ખુચવાળી કાળ
રંગની શીશીમાં રાખવી. આ દવા શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગ
પર અથવા લૂગડાપર ન અડે તેની સંભાળ રાખવી.

કીલ—ઘોળો કીલ ૫ ભાગ, કોકમનું ધી ૮ ભાગ, મીણુ ૨
ભાગ; એ ત્રણે વસ્તુને ધીમી આંચથી સાથે પીગળાવવાં. તમામ
સાથે મળી જાય ત્યારે ઉતારી ઠારવાં. પછી તેમાંથી પટ્ટી કરી ગમે
તે જાતનાં ગુમડાં, પાઠાં, ધારાં ઉપર લગાવવી.

ગળો—ઔષધના કામમાં મુખ્યત્વે કરીને આંબા, લીંબડા,
તથા વડ ઉપરની ગળો વાપરવી. ટાઢીઓ તાવ, પિત્તજ્વર, જીર્ણ-
જ્વર, ઉપદંશ, હરસ, ત્વગારોગ, કોઠ, નબળાઈ, ખાંસી, દમ, પ્રમેહ
ધાતુક્ષય, પ્રદર, રક્તસ્રાવ, સંધીવા, વીગેરે ઉપર બહુ વપરાય છે.
તેના ઘણા સારા ગુણ ઉપરથી તેને “ અમૃતવલ્લી ” કહે છે. અઢી
તોલા ગળો કચરીને સવાશેર પાણીમાં નાખી, તેને અરધે અરધે
કલાકે મસળવું. એમ ચાર વખત મસળ્યા પછી પાણી ગાળી લેવું.
તેમાંથી ૩. ૨૥ ભાર પાણી લઈ તેમાં થોડું મધ નાખી ઉપરનાં
દરદો ઉપર સાંજ સવાર પીવું.

ગોખરૂ—આ દવા ધાતુક્ષય, અશક્તિ, મૂત્રરોધ, (પેશાબનું
અટકવું), પાણુવી, પરમીઓ, ઉનવા, તાવ, અને અરૂચિ ઉપર અપાય

છે. ગોખરને પાણીમાં રાખવાથી ચીકાશ આવે છે. તે પાણીમાં થોડી સાકર નાખી પીવાથી પ્રમેહમાં થતી બળતરા જલદી બંધ થાય છે. બીજાં દરદો ઉપર ગોખરનો ભૂકો, શેશચુંદર, સાજીખાર, સરખે ભાગે મેળવી તેમાંથી પાંચ વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત ફાકી ભરવી, તે ઉપર ઠંડુ પાણી પીવું.

ગંધક—આ ચામડીના સઘળા રોગોને માટે બહુ ઉપયોગી છે અને તે નીચે પ્રમાણે વપરાય છે. એક ભાગ ગંધકનો ખારીક ભૂકો અને છ ભાગ કોકમનું ધી બને સાથે મેળવી, મલમ કરવો, આ મલમ ખસ ઉપર પંદર વીશ મિનિટ સુધી ફેલા પ્રૂટી જાય તેવી રીતે ધસવો. તેમજ બીજાં ચામડીનાં દરદો ઉપર પણ ઉપયોગ કરવો. આ મલમ ઓછામાં ઓછા ચાર કલાક સુધી શરીરપર રહેવા દેધ પછીથી સાખુ તથા ગરમ પાણીવડે ધોઈ નાહી લેવું. જુના સંધીવાને માટે નીચે પ્રમાણે ગંધકનું તેલ વાપરવું.

પાંચ રૂપીઆભાર ગંધકનો ખારીક ભૂકો તથા અઢીશેર મીઠું તેલ, અને કપૂર તોલા ૫ સાથે મેળવી ખુબ ઘુંટવાં. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલું તેલ વા ના દરદ ઉપર ચોપડવું. અર્ધ એટલે હરસને માટે સુદ્ધ આમલસારા ગંધકનો ખારીક ભૂકો વાલ ૧ થોડા ગુલકંદ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવો સંગ્રહણી ઉપર પણ આ દવા સારી અસર કરે છે.

ચણકુખાખ—આ દવાનો મુખ્ય ઉપયોગ પ્રમેહ માટે છે. જ્યારે પ્રમેહનાં શખ્ત ચિન્હ એટલે બળતરા શાંત થાય, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ કરવો. પ્રમેહમાં બળતરા હોય અને ચણકુખાખ આપવામાં આવે તો નુકશાન થાય છે. ચણકુખાખ તોલા ૫ ફટકડીનો ભૂકો તોલો અરધ, અને કાથાનો ભૂકો તોલો ૫ મેળવી નવ ભાગ કરવા અને એકેક ભાગ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવો. આ દવા પ્રમેહ, જુનો પ્રમેહ, પ્રદર અને બીજાં સ્ત્રીઓનાં યોનીસ્ત્રાવના રોગો ઉપર આપવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. ઘરડાં માણસોને જુની ખાંસીમાં જ્યારે કફ પડતો થાય ત્યારે બે બે વાલ ચણકુખાખનો ભૂકો દિવસમાં ત્રણ વખત આપવો. ઉપરની ફટકડી, કાથો અને ચણકુખાખ વાળી દવાથી ઘણું કરીને ઝાડો કબજ રહે છે. માટે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસને આંતરે દસ્ત સાફ લાવવા વાસ્તે છેલ્લે બતાવ્યા પ્રમાણે મીઠીઆવળની ફાકીનો ઉપયોગ કરવો.

ચિત્રો—સંધિવા, ચસકા, ગ્રંથીની વૃદ્ધિ, બરોળની વૃદ્ધિ વીગેરે ઉપર બ્યારે ફેફલો ઉઠાડવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે ચિત્રાનો નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

ચિત્રાનું તાળું મૂળ ધસી ચોપડવું. ચોપડયા પછી પાંચ મિનિટે બળતરા શરૂ થાય છે, તે અરધા કલાકસુધી રહે છે ત્યારે ફેફલો ઉપડી આવે છે. તે ફેફલાને ફેડી નાખી, કેળના પાંદડાં ઉપર ધી લગાડી માથે બાંધી દેવું.

ચુનો—ચુનો ઔષધના કામમાં ઘણો ઉપયોગી છે. પાંચ તોલા કળીચુનો, અને દશ રતલ ચોખુ પાણી સાથે મેળવી કાચના ખુચવાળી બાટલીમાં ભરી ત્રણ ચાર મિનિટસુધી ખુબ હલાવવું. પછી તે બાટલીને સ્થિર રાખવી. બ્યારે તમામ ચુનો નીચે બેસી જાય ત્યારે ઉપરની આછ એક કાચના ખુચવાળી બાટલીમાં રાખી મૂકવી. આ પાણી હમેશાં તૈયારજ રાખવું. કારણ કે તે ઘણા દીવ-સસુધી બગડતું નથી. ખાટા ઓડકાર આવતા હોય, છાતીમાં બળતરા થતી હોય, અને અપચો થયો હોય ત્યારે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ચુનાનું પાણી ૩. ૨૦ ભાર પીવું. ઉલટી થતી હોય ત્યારે એક ૩પીઆભાર આ પાણી તથા દૂધ ૩પીઆ એકભાર સાથે મેળવી પી જવું. છોકરાઓને તેના પ્રમાણમાં આપવું. શરીરનો કોષપણ ભાગ બળી ગયો હોય, ત્યારે તેનાપર ચુનાનું પાણી તથા તેલ સરખે વજને લઈ સાથે મેળવવું. ધી જેવું થાય ત્યારે દાઝેલા ભાગપર ચોપડવું.

ટંકણુખાર—(પાટીઓ)—છોકરાનાં મોઢાં આવી જાય છે, અને જેને લોકો થુલીઓ કહે છે, તે ઉપર ટંકણુખારનો આરીક ભૂકો વાલ ૧ ત્રણ વાલ મધમાં મેળવી થોડો વારંવાર છોકરાનાં મોઢાંમાં ચોપડવો. આ દવા થુલીઆને માટે સર્વોત્તમ છે.

ઘણા લાંબા કાળના ક્ષય અને તાવથી બ્યારે જીભમાં ચીરા પડી જાય છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ટંકણુખાર મધમાં મેળવી જીભ ઉપર ચોપડવો. સ્તનની ડીંટડીનો સોજો થયો હોય ત્યારે છોકરાને ધવરાવ્યા પહેલાં અને પછી દશ વાલ ટંકણુખારને ત્રણ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણીથી ડીંટડી ધોવી.

જિને જણાવવાના વખતમાં પીડ ન આવતી હોય અને ઘણી કષ્ટતી હોય તો પાંચ વાલ ટંકણુખારનો ભૂકો અને બે વાલ તજનો

ભૂકો ગરમ પાણી સાથે દર બન્ને કલાકે પ્રસવ થાય ત્યાંસુધી આપવો. સુવાવડમાં સ્ત્રીને આંચકી યાય છે, ત્યારે એ ટંકણુખાર અને તજની દવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

નાનાં બાળકોને બ્યારે આંચકી આવે છે ત્યારે પૂલાવેલ ટંક-ણુખાર વાલ ૧ ધાવણુ સાથે મેળવી બાળકને પાવાથી આંચકી તરત ખંધ થાય છે આ દવા બાળકની આંચકીને માટે સર્વોત્તમ છે. દાદર અને ખરજવાં માટે દશ વાલ ટંકણુખાર તથા બે તોલા તેલ સાથે મેળવી દાદર અને ખરજવા ઉપર ચોપડવું. ચાંદાં, સડેલાં ધારાં, અને ડુટેલી બદને છ વાલ ટંકણુખાણુ અને ચાર તોલા પાણી સાથે મેળવી ઘોષ નાખવું. હરેક જાતની પેટની ગાંઠ માટે એક વાલ ટંકણુખારને ગોળ સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. તથા બધી જાતની ગાંઠ ઉપર ૫૩કડી, ટંકણુખાર, તંથા દહીં સરખે ભાગે સાથે મેળવી ચોપડવાં. ઉધરસ, દમ, શ્વાસ ઉપર એક વાલ ટંકણુખાર તથા અરધો વાલ પીપર મધમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત ચાટવાં. પુષ્ટિ તથા ધાતુની વૃદ્ધિને માટે એક વાલ ટંકણુખારનાં ત્રણ પડીકાં કરી નાગરવેલના પાન સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક પડીકું ખાવું. તે ઉપર દૂધ, ઘી, વગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો.

ધતુરો—ધતુરાનાં સૂકાં પાદડાં અને ડાળના ભૂકાને ચલમમાં નાખી પીવાથી ચડેલો દમ ખેરી જાય છે. વળી વા નો સોજો, કમરનો લચક, દુખતી રસોળી, ડોકનું ઝલાઇ જવું વગેરે દરદો ઉપર નીચે લખેલું તેલ સારી પેઠે ચોળી શેક કરવો.

બનાવટ—અઢી તોલા ધતુરાનાં અધકચરાં બી અઢી શેર મીઠું તેલ, સાત દિવસ સુધી મેળવી રાખી મૂકવાં પછી ચોળીને તેલ ગાળી લઈ ઉપયોગમાં લેવું. વળી એજ તેલ પીડીતાર્તવમાં સાંધા ઉપર અથવા દરદ થતી જગાઓ ઉપર લગાવવું વળી આ તેલ શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર ચસકા નીકળતા હોય તે ભાગ ઉપર લગાવવાથી દરદની શાંતિ થાય છે. કોઇ પણ જખમને લીધે તાણુ થઈ દાંતની દોઢ વળી ગઇ હોય તો ઉપરનું તેલ જડબાંની ચારે તરફ ચોળી સેક કરવાથી દાંતની દોઢ ઉઘડી જશે. કોઇપણ જાતના તાવમાં ધતુરાનાં પાંદડાનો રસ ટીપાં ૧૦ થોડા દહીંમાં નાખી

વના વખત પેહેલાં બે કલાકે આપવાં. દવા ખાધા પહેલાં જમી લેવું. કેમકે આ દવા ભૂખ્યાં લીધાથી દવાનો જોસ બહુ જણાય છે. ખા-
ળકને આ દવા આપવી નહિ. આ દવાથી માથામાં વધારે દુખાવો
થાય તો માથાપર ગાયતું ધી ધસવું. તાવ ઉતરી ગયા પછી અનાજ
હજમ થવા સારૂ નીચેની ગોળી વાપરવી:—

ધતુરાનાં પાંદડાં લીલાં તથા કાળાં મરી સરખે વજને લઈ
મેળવી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને સવાર સાંજ જમ્યા
પછી એક એક ખાવી આ ગોળી ઉધરસ, દમ, શ્વાસ, ઝાડો વગેરે
દરદોને સારો ફાયદો કરે છે.

નવસાર—સ્તનપાક થવા માંડે ત્યારે બે તોલા નવસાર, અઢી
શેર પાણીમાં નાંખી, મેળવી, તેની અંદર લુગડા બોળી તે લુગડાં
સ્તનપર રાખવાં શરીરના ખીન્ન કોષપણુ ભાગમાં ગડગુમડ થયાં
હોય તો ઉપરના પાણીમાં પાણીમાં લુગડું પલાળી લગાવવાથી સારો
ફાયદો થાય છે. તાવ અથવા બહુ નિશાથી માથું ચડ્યું હોય ત્યારે
ઉપરના પાણીમાં ભીંજવેલું લુગડું માથે રાખવું. શીળસ ઉપર તે
પાણી લગાડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શરીરના કોષપણુ ભાગને
દાહ (Inflammation) થયો હોય ત્યારે તે પાણીમાં લૂગડું ભીં-
જવી લગાવવાથી દાહ શાંત થાય છે. ગુના સંધીવામાં બે વાલ
નવસાર બે તોલા કરીઆતાના આ માં નાખી દિવસમાં ત્રણ વખત
પીવું. એજ પ્રમાણે વ્યકૃત (પેટની જમણી બાજુનું દુખવું) ઉપર
પીવાથી સારી અસર થાય છે. કમળામાં ઉપરની દવા આપવી અને
ખીન્ને ત્રીજે દિવસે સોનામુખીની ફાકી દસ્ત સાફ લાવવા સારૂ
લેવી. ધરડા માણસની ઉધરસ ઉપર એક વાલ નવસાર અને એક
વાલ જેઠી મધ સાથે મેળવી પાણીમાં પીવા આપવું. છોકરાંની મોટી
ઉધરસ ઉપર અરઘો વાલ નવસાર તેટલાજ તજના ભૂકા સાથે
મેળવી દરદના પ્રમાણમાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત ગરમ દૂધ સાથે
આપવું. વ્યકૃતના વ્યાધિથી અથવા તાવ ઉતરી ગયા પછી થએલા
જોઘાદર ઉપર કરીઆતાનો આ અને નવસાર બતાવેલી માત્રા પ્ર-
માણે દિવસમાં બે ચાર વખત પીવો. વાળાના દરદને માટે એક
તોલા નવસારનો ભૂકો કરી ગોળમાં મેળવી, નવ ગોળી કરવી, અને
ફિશીયા ત્રણ વખત એકેક ખાવી.

નેપાળો—નેપાળામાંથી જીલાળની ઘણી સારી દવા બને છે. જેમકે:—નેપાળાનાં બી ઉપરની છાલ કાઢી લઇ બી દૂધમાં ત્રણ વખત બાફવાં. પછી ઉપરની છાલ તથા અંદરની જીલ કાઢી નાખવી. જે જીલ રહી જાય તો મરડો અને ઉલટી થાય છે.

આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ બી નો ભૂકો એક ભાગ અને બે ભાગ કાથાના ભૂકાને સાથે મેળવી, મધમાં ખુબ મેળવવાં; અને એક એક રતીની ગોળી કરવી; અને જ્યારે તાણુ આંચકી, ઘેલાપણું, સખત તાવ, જળોદર, વગેરે રોગોમાં જીલાળ આપવાની જરૂર પડે ત્યારે ઉપર લખેલી એક ગોળી આપવી. જે આ ગોળીથી મરડો, ઉલટી અને ઘણો ઝાડો થઇ પડે તો લીંબુનો રસ ચુસાડવો, જેથી તરત આરામ થાય છે.

પીપર—સરખ દંશ, અથવા એવા બીજા કોઇ પણ કારણથી આદમી હલાક બની થાકી જાય છે, ત્યારે નીચે પ્રમાણે મરી અને પીપરનો કવાથ બનાવી દર બે બે કલાકે પાવો. અધકચરી પીપર વાલ ૩ તથા અધકચરાં મરી વાલ ૩, ગરમ છણુછણું પાણી તોલા ૨ સાથે મેળવી ઠરી જાય ત્યારે એક વખત પાઇ દેવું; તેથી શરીરમાં કાંટો આવે છે, તથા તાવ ઝાડો, અરચિ, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, હરસ, દમ, ખાંસી વગેરે ઉપર એજ કવાથ દિવસમાં બે વખત પાવો.

ફટકડી—ઘણું કરીને છોકરાંની આંખ દુખવા આવે છે ત્યારે ફટકડીનું ટીપું બહુ ગુણકારી થઇ પડે છે ફટકડી અરધો વાલ તથા બે તોલા ગુલાબજળ સાથે મેળવી. તેમાંથી બે ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવાં. જખમમાંથી ઘણું લોહી નીકળતું હોય ત્યારે ફટકડીનો ખારીક ભૂકો દબાવી બીનો પાત્ર ખાંધવો. તેથી જખમ પાકતો નથી, તથા તરત રૂઝ આવે છે. છોકરાંએને આમણુ નીકળે છે ત્યારે માય-ફળ દસ વાલ લઇ સવાશેર પાણીમાં ઉકાળવા. ઠરમા પછી આઠ ભાગ માયફળનો ઉકાળો અને બે ભાગ ફટકડીનો ભૂકો સાથે મેળવી તેમાં કપડું બોળી આમણુ ઉપર રાખવું. સંત્રહણી, અતિસાર, પ્રદર, અતિ આર્તવ, પેશાબમાં, હરસમાં, તથા નાકમાંથી અને મોઢામાંથી લોહી જતું હોય તો તે અટકાવવા ફટકડી પીવા અપાય છે. બે વાલ ફટકડી બે તોલા પાણીમાં મેળવી ઉપરનાં દરદોમાં સવાર સાંજ પીવી. ઉપર લખેલું ફટકડીનું પાણી પીચકારી આવવાના કામમાં તથા કો-

ગળા કરવામાં પણ ઉપયોગી છે. મોઢું આવ્યું હોય, સાધારણ અથવા પારાની દવા બાધાથી ચાંદાં પડ્યાં હોય, ગળું આવ્યું હોય ચોરીઆ સૂજ આવ્યા હોય તો ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવાથી દુરસ્ત થાય છે. જુના પ્રમેહ અને પ્રદરમાં ફટકડીનાં પાણીની પીચકારી મરાય છે ઠાઠીઆ તાવ પર એક વાલ ફટકડી ગોળ સાથે મેળવી આપવાથી ઠાઠ અટકે છે.

મરી—કાલેરાને માટે નીચે બતાવેલ એક મરીની ગોળા ઘણી ક્ષાયદાકારક છે:—

મરી, હીંગ, અને અશીણુ, દરેક એક એક વાલ લઘ સાથે મેળવી નવ ગોળા કરવી, તેમાંથી એક એક ગોળી એક એક કલાકે આપવી. આ દવામાં અશીણુ છે તેથી લાંબો વખતસુધી આપવી નહી. મુખ્યત્વે કરીને આ ગોળીનો ઉપયોગ કાલેરાની રક્તઆતમાંજ કરવો. નબળા બાંધાના અને ઘરડા માણસને હરસ થયા હોય તો નીચેનો મરીનો અવલેહ ઘણો ગુણુકારી છે.

બારીક ભૂકો તોલો ૧, અજમા તોલો ૧૧, મધ તોલો ૭૧ ખુબ સાથે મેળવવા અને તેમાંથી અરધો અરધો તોલો દિવસમાં ત્રણ વખત આટવું.

મીંઠીઆવળની ફાકી—મીંઠીઆવળનાં પાંદડાં તોલો ૮, હીમજ તોલો ૨, સીંધાલુણુ તોલો ૧ સંચળ તોલો ૧૧; પ્રથમ મીંઠીઆવળને પાંચ શેર પાણીમાં બારી પાણી એક શેર રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડા પાણીથી ઘોષ છાંચે સૂકવવી; હીમજને ધીમાં તળી ચૂર્ણ કરવું; પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી તોલો અરધ ગરમ પાણી સાથે લેવું. આ દવાથી બે સાફ દસ્ત લાગશે.

મોરથુથુ—જુનો ઝાડો, સંગ્રહણી અને રક્તાસિરને માટે નીચે મોરથુથુ વાલી ગોળીનો ઉપયોગ કરવો:—મોરથુથુ વાલ ૧ અશીણુ વાલ ૧ મધમાં સારી પેઠે મેળવી તેમાંથી બાર ગોળા વાળવી અને દિવસમાં ત્રણ વખત એક એક આપવી. આ ગોળા ક્ષયની ત્રીજી સ્થિતિમાં ઝાડો બંધ કરવામાં ઘણી ઉપયોગી છે. બાળકને અથવા મોટા માણસને મોઢામાં છારા પડ્યાં હોય તો એક વાલ મોરથુથુનો બારીક ભૂકો કરી ત્રણ તોલા મધમાં મેળવી આંગળીવતે મોઢાનાં છારાં ઉપર ચોપડવો અને લાળ બહાર કાઢવી. છોકરાંની આંખ ઉઠેલી હોય તો અરધી રતી મોર-

વ્યાધી રોધ વિધા.

યુથુને એ તોલા ગુલાબજળ સાથે મેળવી આંખમાં ટીપાં નાખવાં દરદનું જોર વધારે હોય તો મોરથુથુની માત્રા બમણી લેવી. આંખોની અંદર ખીલ પડ્યા હોય તો મોરથુથુની એક લીસી કટકી લઈ ખીલ ઉપર ઘસવી. દાદર અને ઉંદરીને માટે નીચેના મલમનો ઉપયોગ કરવો મોરથુથુ વાલ ૪ માયફળનો ભૂકો વાલ ૧૦ કોકમનું ધી તોલા ૩ સાથે મેળવી દરદવાળા ભાગ ઉપર ઘસવું નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય અને આગળ લખ્યા પ્રમાણે ૫૮કડીથી બંધ થતું ન હોય તો એક વાલ મોરથુથુના ભૂકાને ત્રણ વાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી નાકમાં રેડવું તેમજ જળોના ડંખથી લોહી વહેતું હોય તો તેનાપર બારીક મોરથુથુનો ભૂકો દાખવો. અરીણ, ધતુરો, ઝેર-કોચલા, કાકમારી, વછનાગ, અને સોમલનું ઝેર ચડ્યું હોય અને ઉલટી કરાવવી હોય તે વખતે એક વાલ મોરથુથુ અઢી શેર ગરમ પાણીમાં મેળવી બધું પીવરાવી દેવું દરદી ગભરાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી. દવા એકવાર આપવાથી અરધા કલાકની અંદર કાંઈપણ પરીણામ ન જણાય તો બીજી વાર આપવી. આ ઉલટીની દવા સારા વૈદ્યની હાજરી અને સલાહથી આપવી. જુના પ્રમેહને માટે અરધી રતી મોરથુથુ એ તોલા ગુલાબજળમાં મેળવી પીચકારી મારવી.

રાઈ—અસકા, વા, સંધીવા, પેટનું તથા છાતીનું દુખવું, દમ, ઉધરસ, શૂળ, ઉલટી, ઉછાળો, વગેરે દરદો ઉપર રાઈની પોટીસ મારવાની જરૂર છે. નવી રાઈનો બારીક ભૂકો ટાઢા પાણીમાં મેળવી, જાડા કાગળપર પાચરી દુખતા ભાગપર લગાવવો. લગાડ્યા મુઠ્ઠી તે ભાગ લાલચોળ થાય અથવા જરા બળતરા થાય સારે તે પી ઉખેડી લેવી. વધારે વખત રહેવા દીધાથી ફેલ્લો ઉપડે છે.

હીરાકસી—પાંડુરોગ, કમજો, અશક્તિ, સાધારણ તરૂં હીનો ઝાડો, જળોદર, દૂઝતા હરસ વગેરે દરદો ઉપર હીરનીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો હીરાકસીના લીલા કટકાનો ભૂં ૧ ઈંદ્રજવનો ભૂકો વાલ ૪. મધમાં મેલવી બાર ગોલ્ડ તેમાંથી એક એક સવાર સાંજ પાણી સાથે આપવી.

“ભાવપ્રકાશ—પૂર્વખંડ.”

આ અમુલ્ય સર્વોપરી વૈદ્યક ગ્રંથનું મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર, નક્શીદાર સુંદર કપડાના રંગબેરંગી પુઠાથી સોનેરી અક્ષરો સહિત લગભગ ૧૧૦૦) પૃથના સુંદર પુસ્તકના આકારમાં છપાઇ બંધાઇ તૈયાર થયું છે. આ ગ્રંથમાં છ પ્રકરણો છે, જેમાં નિચે લખેલી ઉપયોગી અને દરેક મનુષ્યે અવશ્ય જાણવા લાયક (૧૪૨૭) બાબતો સમાયલી છે.

પ્રકરણ ૧ લું—સૃષ્ટિ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૨ જું—ગર્ભ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૩ જું—આલ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૪ થું—દેશો વિષે, દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, ઋતુચર્યા. પ્રકરણ ૫ થું—મિશ્રવર્ગ, હરીતક્યાદિવર્ગ, કર્પૂ-રાદિવર્ગ, ગરૂઆદિવર્ગ, પૂષ્પવર્ગ, વટાદિવર્ગ, આત્રાદિ ફલવર્ગ, ધાતુ પદ્ધાતુ-રસોપરસ-વિષોપવિષ વર્ગ, ધાન્ય વર્ગ, શાક વર્ગ, માંસ વર્ગ, કૃતાન્ન વર્ગ, વારી (પાણી) વર્ગ, દુગ્ધ (દુધ) વર્ગ, દમ્ભો (દહી) વર્ગ, તક (છાસ) વર્ગ, નવનીત (માંખણ) વર્ગ, ઘૃત (ઘી) વર્ગ, મૂત્ર વર્ગ, તૈલ વર્ગ, સન્ધાન વર્ગ, મધુ (મધ) વર્ગ, ઇશ્તુ (સેરડી) વર્ગ, અનેકાર્થે નામ વર્ગ, માન પરિભાષા, ભેષજનાં વિધાનાનિ, ધાતુનાં શોધન મારણુ વિધિ, ધાત્વાદિ મારણુ પયુક્તાન પુટ પ્રકારા-નાહ, ઉપધાતૂનાં મારણુ પ્રકારમાહ, રસરસ્યે શોધન વિધિ, ઉપરસાનાં શોધન વિધિ, રત્નાનાં શોધન મારણુ વિધિ, વિષાણુનાં શોધન મારણુ વિધિ, સ્નેહપાક વિધિ, વમન વિધિ, વિરેચન વિધિ, સ્નેહબરિત વિધિ, ઉત્તર બરિત વિધિ, ફલવર્તિ વિધિ, નસ્ય ગ્રહણુ વિધિ, ધૂમપાનવિધિ, ગણ્ડુશકબ્લપ્રસારણુ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, મૂર્ધ તૈલ વિધિ, કર્ણુ વિધિ, લેપવિધિ, શોણિત આવણુ વિધિ, નેત્ર પ્રસાદન કર્મણુ, સેક વિધિ, આશ્વયોતન વિધિ, પિણ્ડી વિધિ, બિ-ગલ વિધિ, તર્પણુ વિધિ, પુટપાક વિધિ, અંજન વિધિ, ભેષજ ૭ । સમય. પ્રકરણ ૬ હું—ચિકિત્સા પ્રકરણ.

એ પ્રમાણે આવા મોટા કદના ગ્રંથની સમાપ્તિની સાથે વૈદ ૧ જાણુવા જેવી સઘળી બાબતો સમાપ્ત થાય છે. આપણી ગુ-જાણામાં આવા ઉપયોગી વૈદ્યક ગ્રંથની પૂરી ખોટ હતી જે આ શ્રે દરજ્જે પુરી પાડશે. આ ગ્રંથના વિશેષ વખાણુ ન કરતાં એ-કહીયે છીએ કે દેશી વૈદ્યાના ચરક સુશ્રૂત વિગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો ભાવપ્રકાશ ગ્રંથ વાંચનારને ઘડીભર વિસારે પડશે.

!-ગીટ્ટવાળા પુઠાની રૂ ૭) પોષ્ટેજ રૂ ૦=.

૧-રામવાડી નજીક, દાદીરોઠ ૧ જેરામ વિ. રધુના' ક્ષેત્ર-મદ્દહારાવસ્ત્રીટ નં ૦ ૮. ૧ તંત્રી “ભાવપ્રકાશ ભાષા”

